

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Навчально-дослідна лабораторія
Германо-Слов'янської археологічної експедиції

М. В. Любичев, К. В. Мизгін, К. Г. Варачова

Практикум з основ археології

*Навчально-методичний посібник
для студентів I курсу історичного факультету
для практичних занять з курсу «Основи археології»*

Харків
2014

ББК 902/904 (076)

УДК 63.4 я 73-5

Л 93

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради історичного факультету (протокол № 8 від 17 жовтня 2014 року)

Рецензенти

Р. В. Тертиловський – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

С. А. Теліженко – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

А. В. Корохіна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України

С. В. Полін – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

В. В. Колода – кандидат історичних наук, доцент, завідувач Науково-дослідницькою археологічною лабораторією Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г.

Л 93

Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник для студентів 1 курсу історичного факультету для практичних занять з курсу «Основи археології» / Навчально-дослідна лабораторія Германо-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — Харків : С.А.М., 2014. — 132 с.

ISBN 978-617-7044-78-8

Навчально-методичний посібник містить теоретичні засади та практичні завдання з курсу «Основи археології». Головна мета посібника – засвоєння студентами основних понять та методів археології шляхом теоретичного та практичного вивчення конкретного матеріалу.

Для студентів історичного факультету та всіх, хто цікавиться археологією.

ББК 902/904 (076)

УДК 63.4 я 73-5

ISBN 978-617-7044-78-8

© НДІ ГСАЕ ХНУ імені В. Н. Каразіна

© Любичев М. В., Мизгін К. В., Варачова К. Г.

*Присвячується п'ятнадцятій річниці
створення Герmano-Слов'янської
археологічної експедиції*

Зміст

<i>Передмова</i>	5
<i>Проведення практичних занять та робота з посібником</i>	6
<i>Розділ 1.</i> Предмет археології. Алхеологія як система наук. Основні поняття та терміни до- та ранньоісторичної археології	9
<i>Розділ 2.</i> Особливості розвитку культури. Головні методи доісторії: стратиграфія, типологія, хронологія	18
<i>Розділ 3.</i> Матеріальна культура неоліту Східної Європи на прикладі археологічних груп дніпро-донецького степу–лісостепу (дніпро-донецька культурно-історична спільнота, культурно-історична спільнота ямково-гребінцевої кераміки)	25
<i>Розділ 4.</i> Матеріальна культура археологічних груп дніпро-донецького степу – лісостепу доби міді (енеоліту) – бронзи (ямна, катакомбна, зрубна спільноти)	35
<i>Розділ 5.</i> Матеріальна культура населення дніпро-донецького лісостепу скіфського часу	54
<i>Розділ 6.</i> Матеріальна культура населення дніпро-донецького лісостепу пізньоримського часу – початку доби Великого переселення народів (черняхівська культура)	67
<i>Розділ 7.</i> Матеріальна культура археологічних груп дніпро-донецького степу – лісостепу доби раннього середньовіччя (пеньківська, салтівська культури)	82
<i>Розділ 8.</i> Рекомендації та вимоги до написання та оформлення рефератів та курсових робіт	101
<i>Розділ 9.</i> Археологічна практика	105
<i>Список ілюстрацій</i>	107
<i>Додаток 1.</i> Перелік основних понять та термінів, що повинні засвоїти студенти з практичних занять	116
<i>Додаток 2.</i> Зразки оформлення каталогу до курсової роботи у вигляді таблиці	117
<i>Додаток 3.</i> Перелік орієнтовних тем курсових робіт з до- та ранньоісторичної археології для студентів-першокурсників	121
<i>Додаток 4.</i> Перелік тем теоретичних занять із студентами-практикантами під час археологічної практики	124
<i>Додаток 5.</i> Дослідницький лист практиканта (зразок анкети до заліку з археологічної практики)	125
<i>Додаток 6.</i> Археологія в Інтернеті	129
<i>Про авторів</i>	131

Передмова***Шановні першокурсники!***

Серед дисциплін, які ви вивчаєте на історичному факультеті, є і «Основи археології».

Що ж це таке – «Археологія»?

Виниклий у часи Стародавньої Греції, сьогодні цей термін наповнився якісно новим змістом і став позначати цілу систему наук. Проте кожний із вас розуміє слово «археологія» по-своєму: хтось лише зустрічав його на сторінках шкільних підручників чи в Інтернеті, хтось розглядав артефакти з розкопок у вітринах музеїв або бачив самі розкопки стародавніх пам'яток на телевізійних екранах, а комусь вже пощастило взяти участь в археологічних дослідженнях, займаючись в археологічних гуртках. Тепер, навчаючись на історичному факультеті, ви зможете насправді дізнатися – що ж таке «археологія» і як археологи проводять свої дослідження.

Археологія є цілком самостійною і досить специфічною серед історичних дисциплін наукою, що, насамперед, пов'язане із вивченням саме матеріальної культури шляхом використання особливих методів, невластивих для суто історичного дослідження.

Головними цілями вивчення курсу «Основи археології» є ознайомлення з предметом та об'єктом археології як науки, з її основними поняттями, видами археологічних джерел та досліджень, методами археологічних досліджень, з головними археологічними групами (культурами) на території сучасної України та прилеглих територій. Сам навчальний курс складається з таких головних частин, як лекції та практичні заняття. Невід'ємною його частиною є проходження влітку практики на розкопках археологічної пам'ятки.

Цей методичний посібник повинен допомогти як студенту, так і викладачу у проведенні практичних занять із курсу «Основи археології».

Проведення практичних занять та робота з посібником

Практичні заняття з курсу «Основи археології» передбачають виконання таких завдань:

1. Ознайомлення з артефактами (речами) археологічних культур різних епох на прикладі деяких археологічних культур доби неоліту – раннього середньовіччя у дніпро-донецькому лісостепу.

2. На прикладі цих культур – знайомство з основами археологічної типології та хронології.

3. Засвоєння основних понять, термінів доісторичної археології.

Практичні заняття не повинні перетворюватися у простий переказ підручників, статей, монографій, писемних джерел, огляд теорій культури- та етногенезу.

У ході занять студенти повинні зробити зображення (креслення) речей, об'єктів та нанести на контурні карти археологічні пам'ятки, ареали археологічних спільнот.

Бажано, щоб керівники занять в академічних групах, незважаючи на обмеженість навчальних годин для практичних занять, змогли охопити мінімум дві теми (див. *розділи 3–7*). Дуже важливо, щоб одна з тем збігалася з культурною належністю тієї пам'ятки, на розкопках якої група буде проходити археологічну практику.

У перших двох розділах посібника подано стислу інформацію про археологію як науку та її основні поняття, археологічні джерела, особливості розвитку матеріальної культури, археологічну типологію та хронологію. Ознайомлення з цими розділами є обов'язковим, незалежно від обраних викладачем тем практичних занять для академічної групи. Інформація з цих розділів використовується під час роботи з конкретним матеріалом (відповідно до *розділів 3–7*).

Практичні заняття повинні проводитися за однією схемою:

1. Студенти одержують інформацію про обрані викладачем теми занять для академічної групи, самостійно знайомляться з питаннями та рекомендованою літературою. Перелік літератури до кожного заняття подано в *розділах 3–7*.

2. Практичне заняття проходить у формі відповідей на питання та дискусії, ознайомлення з археологічними речами, виконання зображень цих речей, заповнення контурних карт, перегляду слайдів, ілюстрацій.

Розділи 8–9 посібника вміщують рекомендації щодо написання курсових робіт та проведення/проходження археологічної практики.

Форми роботи на практичних заняттях

Забезпечення занять. Для проведення практичних занять студент обов'язково повинен мати чистий зошит, чистий альбом або блокнот для малювання, авторучку, простий олівець, ластик.

Усна відповідь. На початку кожного розділу (*розділи 3–7*) містяться теоретичні питання, рекомендації та довідковий матеріал для практичних занять з матеріальної культури конкретних археологічних культур різних археологічних епох. Вибір саме цих культур не є випадковим: їх пам'ятки репрезентовано на терені сучасної Харківської області, вони вивчалися археологами університету та інших установ Харкова, їх речі наявні в експозиції та фондах Археологічного музею університету. Обов'язково, щоб у своїй відповіді студент спирався на конкретний матеріал.

Використання ілюстративних матеріалів під час відповіді (показ мультимедійних презентацій, розгляд друкованих зображень) та археологічних речей є головною умовою якісного проведення занять. Тому бажано самі практичні заняття проводити в Археологічному музеї університету та в Навчально-дослідній лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції. Слайди для мультимедійних презентацій готують студенти, проте для організації дискусії чи обговорення матеріалу, в разі потреби, їх також може готувати викладач. У разі проведення практичних занять у музеї чи лабораторії, доповідач демонструє конкретний матеріал, який повинен підготувати заздалегідь викладач.

Робота з контурною картою. За вказівкою викладача студенти можуть виконувати завдання на контурних картах. Для цього можливо використовувати як звичайні контурні карти з історії та географії для загальноосвітньої школи, так і роздруковані з Інтернету (карти: Україна, Європа, Євразія). Виконання роботи на контурних картах може бути як позааудиторним, самостійним, так і під час проведення практичних занять (наприклад, доповідач демонструє карту розповсюдження археологічної культури, а інші студенти фіксують дані

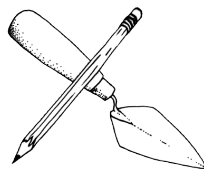
у власних контурних картах). У разі самостійної форми роботи контурні карти перевіряються викладачем на початку заняття та відповідно оцінюються.

Замальовка речей. Замальовка конкретних артефактів, або зображень археологічних комплексів є важливою і необхідною складовою кожного практичного заняття, що саме відрізняє археологію від багатьох інших гуманітарних наук. Звісно, далеко не всі студенти мають чудові здібності до малювання. У такому разі студент робить не художні замальовки, а суто схематичні, передаючи, наприклад, загальний характерний вигляд (форму) посудини чи інших речей, загальні риси орнаменту, схему археологічного комплексу тощо. Саме тому викладач повинен пояснити студентам такі поняття, як «план» чи «профіль» археологічного комплексу, значення профілів та перетинів артефактів. Замальовки речей чи комплексів можуть бути як позааудиторними, так і під час проведення практичних занять (наприклад, під час демонстрації доповідачем типів речей чи комплексів). У разі самостійної форми роботи зображення перевіряються викладачем на початку заняття та відповідно оцінюються.

Реферативна робота. Студенти можуть скласти реферати за питаннями заняття. Під час написання рефератів бажано використовувати кілька публікацій, а також залучати іноземні публікації.

Оцінювання роботи на практичних заняттях. Під час практичних занять оцінюються відповіді на питання, підготовані мультимедійні презентації, участь у дискусії, самостійне (позааудиторне) виконання зображень/замальовок, завдань на контурних картах, написання рефератів.

Розділ 1

Предмет археології. Археологія як система наук. Основні поняття та терміни до- та ранньоісторичної археології

1. Предмет археології

Історики вивчають минуле за різноманітними писемними джерелами: літописами та хроніками, юридичними актами та зібраннями законів, статистичними звітами та описами мандрівників, листами та мемуарами. Усі ці джерела є суб'єктивними, тобто вони створені за певних обставин, іноді за «замовленням», відбивають точку зору певної людини, політичної групи, відображають панівну ідеологію. «Батько історії» Геродот у V ст. до н. е. в «Історії греко-персидських війн» теж відобразив свою точку зору на події і певну політичну концепцію.

Саме слово «археологія» перекладається з давньогрецької мови як «наука про старожитності». На відміну від історії, предметом вивчення археології є пам'ятки матеріальної культури: речі, поховання, залишки будівель. Утім, упорядкування археологічних джерел та вилучення з них історичної інформації вимагає низки спеціальних методів дослідження. Дійсно, з часів Стародавньої Греції до кінця XVIII–XIX ст. археологія пройшла довгий шлях від збирання та опису старожитностей до оформлення в науку зі своїми власними методами досліджень. Головними з них є типологічний, стратиграфічний, хронологічний, статистичний, картографічний. Сучасну світову археологію також неможливо уявити без тісного зв'язку з математикою, фізикою, хімією, антропологією, палеозоологією, палеоботанікою, палінологією, ґрунтознавством, ландшафтознавством, картографією тощо.

Однак не слід розуміти археологію та її можливості як певний абсолют. Особливо це стосується «споконвічної» проблеми можливості археологічних джерел для історичної реконструкції.

Коротке знайомство з підручниками з основ археології, перегляд телевізійних програм та фільмів уже наштовхує вас на думку про певну різноманітність та строкатість археології: печерні стоянки кам'яної доби, поховання під курганами, залишки міст Месопотамії із писемністю на кам'яних плитах та глиняних табличках, залишки римського міста Помпеї, про загибель якого досить детально повідомляють писемні джерела... Це явища одного плану або різні явища? Що об'єднує їх, а що відрізняє?

Загальним, об'єднувальним фактором є те, що всі ці пам'ятки вивчені за допомогою археологічних розкопок. Розбіжності пов'язані з характером джерел. Про стоянку кам'яної доби в печері немає ніяких свідоцтв писемних джерел, адже їх взагалі тоді не існувало. Ми ніколи не зможемо встановити імена мешканців стоянки, назву племені, події з життя цієї групи людей. Тобто «історії» тут немає. Навпаки, з писемних джерел ми знаємо назву багатьох міст Месопотамії, що вивчені розкопками, які принесли свідоцтва про матеріальну культуру їх мешканців. Ще більше писемних свідоцтв відноситься до часів загибелі міста Помпеї внаслідок виверження Везувію 79 р. Археологами добре вивчена матеріальна культура міста, мешканці якого не встигли винести з собою речі й загинули.

2. Археологія як система наук

Перша писемність з'явилась на планеті тільки у IV тис. до н. е., спочатку в державних утвореннях Близького Сходу. Відповідно писемні джерела з'являються тільки з цього часу. Але ж історія людства починається раніше (за сучасними даними близько 2 млн. років тому). Проте її початок проявляється для нас в якісно іншому вигляді: без назв племен та імен діячів, без політичних та економічних подій. Свідоцтвами давньої історії є лише речові залишки – предмети матеріальної культури. Вони є продуктом історичного розвитку, але потребують якісно інших методів вивчення, ніж писемні джерела.

На початку XIX ст. директор Копенгагенського королівського музею професор Расмус Ніруп вперше використав термін «*доісторія*» як позначення часу до античності, до подій Біблії, часу, з якого по-

ходять лише стародавні речі та пам'ятки матеріальної культури. Згодом «доісторія», або «доісторична археологія» (нім. *Vorgeschichte*, англ. *Prehistory*) у Данії, Німеччині, Швеції, Франції протягом ХІХ ст. оформилась в окрему науку, в окремий підрозділ археології, пов'язаний із вивченням матеріальної культури дописемних і додержавних суспільств. Засновниками доісторичної археології слід вважати К. Ю. Томсена (1788–1865), Й. А. Ворсо (1821–1885), Г. Мортільє (1821–1898), О. Монтелиуса (1843–1921), які сформулювали основні закони і методи цієї науки.

Сама «доісторія» поділяється на дрібніші періоди. Наприклад, у німецькій фаховій літературі є особливе позначення археології, що вивчає матеріальну культуру від появи людини до появи писемності – *Urgeschichte*. Тут мова іде головним чином про кам'яну добу. З ІV тис. до н. е. писемність поступово розповсюджується в різні частини Ойкумени – державні утворення Близького та Далекого Сходу, Греції, Італії. З рубежу ер територією писемності стають провінції Римської імперії. Населення поза їх межами («варвари») не мало писемності і ставало лише об'єктом опису з боку представників «цивілізації». Тут ми маємо справу з іншою часиною доісторичної археології – *ранньою історією* (нім. *Frühgeschichte*, англ. *Protohistory*), коли спроба історичної реконструкції може бути зроблена не тільки на основі винятково археологічних джерел, але із застосуванням небагаточисельних писемних джерел. Часто доісторичну і ранньоісторичну археологію об'єднують в одне поняття – «доісторична археологія».

Доісторія (доісторична археологія) як наука тісно пов'язана з такими дисциплінами, як історія, філологія, класична археологія, провінційно-римська археологія, нумізматики, історія мистецтв, єгиптологія, асиріологія, етнологія, антропологія, геологія, зоологія, ботаніка.

На сучасному етапі розвитку науки термін «археологія» поряд з позначенням системи наук є також синонімом терміна «класична археологія», яка вивчає античні суспільства (Стародавня Греція, Рим, Римська імперія). На відміну від доісторії, класична археологія виникає з другої половини ХVІІІ ст. Засновником її вважають І. Вінкельмана (1717–1768), фундатора історії античного мистецтва. Класична

археологія почалася від цього вченого і є сукупністю вивчення матеріальної культури, історії мистецтва, епіграфіки, аналізу писемних джерел.

Курс «Основи археології» містить огляд головних археологічних спільнот різних археологічних епох на території сучасної України. Не важко зрозуміти, що більшість із них належить до доісторії. Класична археологія вивчає античні міста-держави Північного Причорномор'я. Особливою сферою є археологія середньовічних міст Північного Причорномор'я та так звана «археологія козацької доби XVI–XVII ст.». Для нашого краю еквівалентом останньої є «Археологія Слобідської України». Цей новий напрям археології досить добре забезпечений писемними джерелами про населені пункти, колонізацію краю, політичні події і в такому разі археологічні джерела не тільки просто «доповнюють» джерела писемні, але й висвітлюють багато нового і цікавого.

Внаслідок нерівномірного розвитку людських спільнот і виникнення писемності у різні часи межа між доісторією та історією значно відмінна в різних ділянках Ойкумени. У Єгипті доісторія закінчується близько 3000 р. до н. е., в Греції – близько 750 р., в Італії – близько 500 р. до н. е., в Західній та Південній Німеччині – близько Різдва Христова, в Північній Німеччині – близько 800 р. н. е., в Данії – близько 1000 р., в Східній Європі – ще пізніше.

Можна стверджувати, що на території Слобожанщини кордон між доісторією та історією проходить на межі XVI–XVII ст. До цього часу ми маємо інформацію з писемних джерел лише про окремі назви племен, імена політичних діячів та політичні події. Переважна більшість інформації міститься саме в доісторичних джерелах – пам'ятках матеріальної культури. Але після цього часу завдяки колонізації краю в писемних джерелах можна побачити тотальне збільшення інформації про події на цій території: заснування фортець та міст, військово-адміністративний поділ, торговельні шляхи, імена воєвод та козацьких полковників тощо.

3. Основні поняття та терміни до- та ранньоісторичної археології

Доісторичні знахідки поділяються на три головні групи, які одночасно є видами археологічних джерел: поховання (нім. *Grab*, англ. *Grave*), скарби та комплекси речей (нім. *Hort*, англ. *Hoard*, нім. *Schatz-* або *Depotfunde*, англ. *Deposit finds*), поселення (нім. *Siedlung*, англ. *Settlement*).

До поховань відносять речі, що на основі релігійних та побутових уявлень давніх племен навмисно були покладені до небіжчика. Ці речі одночасно потрапили до поховання, і тому воно є *закритим комплексом*. Поховання не є «об'єктивною вибіркою» усіх типів речей, що використовувались у певний час, були в «обігу». Воно є типом «суб'єктивною вибіркою»: тільки певні речі за бажанням людини були поміщені у поховання. Тому поховання, сукупність поховань – могильники є *позитивною вибіркою з відомих обставин*.

Скарби та комплекси речей також є суб'єктивною вибіркою з набору речей, які були в обігу в існуючій у старожитності культурі. Набір речей у цих комплексах може бути подібним тому, що знаходиться в одночасних похованнях. Та навпаки, деякі речі зі складу скарбів не зустрічаються в одночасних похованнях. Наприклад, римські бронзові статуетки у Вільній Германії знаходимо тільки в скарбах та окремо, але ніколи – у похованнях. Навпаки, римські скляні посудини на цій території знайдеї тільки у похованнях та на поселеннях, але ніколи у складі скарбів. Таким чином, скарби та комплекси речей, як і поховання, є позитивною вибіркою, але на противагу до поховань – *позитивною вибіркою з невідомих обставин*.

Поселення навпаки є зовсім іншим. На них залишене тільки те, що їх мешканці не змогли взяти з собою при добровільному переселенні, або те, що збереглося після плундрування внаслідок ворожого нападу, а також сміття. При цьому кількість залишених речей стоїть у зворотному співвідношенні до величини катастрофи. При добровільному переселенні мешканці захопили з собою все, що становило певну цінність. Після величезної природної катастрофи в Помпеях там залишилось у первісному вигляді майже все: будівлі, комплекси речей одного часу. Але такі випадки є досить рідкісни-

ми для археології. Таким чином, поселення є *негативною вибіркою з невідомих обставин*.

Серед археологічних джерел виділяються: поселення (стоянки, відкриті поселення, городища), могильники (поля поховань, кургани), майстерні, шахти, дороги, мегалітичні споруди (дольмени, менгіри, кромлехи), шляхи, культові споруди. Є також об'єкти підводної археології (затоплені судна, частини міст під водою).

Археологічні пам'ятки певного часу на певній території об'єднуються в археологічні групи, які мають назву: культурна провінція (культурно-історична область), археологічна культура та культурно-хронологічний горизонт.

Одним із фундаторів теорії культурної провінції та археологічної культури був Г. Коссінна (1858–1931), який пов'язував культурні провінції (археологічні культури) лише з певними етносами та племенами, тобто надавав тільки етнічне тлумачення археологічним культурам. Але фахівці (насамперед, Е. Валс, Г. Еггерс) переконливо довели, що археологічна культура може мати не тільки етнічний, а й широкий історичний зміст (релігійний, соціальний, державний).

Археологічна культура – це сукупність археологічних пам'яток різного типу (поселення, могильники, скарби і т. д.), розташованих на компактній території, що існують у певних хронологічних межах, які об'єднані загальними рисами в матеріальній культурі (подібні типи житла, поховань, риси поховального обряду, прикрас, зброї, знарядь праці тощо).

Між сусідніми археологічними культурами немає чіткої межі, а існує лише *контактна зона*, у якій можна зустріти артефакти, характерні для кожної з культур. Крім того, слід мати на увазі таку рису археологічної культури (особливо варварського світу або Барбарікуму), як наявність різноманітного *імпорту* з боку цивілізації (античні міста Стародавньої Греції, Північного Причорномор'я, провінції Римської імперії), який відіграє велику роль у визначенні хронології пам'яток та торговельних шляхів.

Декілька археологічних культур зі схожими рисами, але деякими відмінностями в матеріальній культурі, становлять *археологічну провінцію* або *культурно-історичну спільноту (KIC)*. Такими відмінностями можуть бути риси поховальних споруд, форми та орнамент по-

судин, риси споруд на поселеннях, наявність деяких речей. Культурно-історичними спільнотами є область ямково-гребінцевої кераміки неоліту в Східній Європі та ямна, катакомбна, зрубна культури доби бронзи.

У самій археологічній культурі за другорядними відмінностями виділяються *локальні варіанти*. Яскравим прикладом є салтівська (або салтово-маяцька) культура раннього середньовіччя.

Якщо археологічна культура існує досить тривалий час (наприклад, декілька століть), то деякі групи пам'яток, що мають подібні риси, існують нетривалий час (півстоліття – століття). Такі групи мають назву *культурно-хронологічний горизонт*. Можна стверджувати, що горизонт – короткочасне явище на значній території, що виходить за межі археологічної культури.

Сам *горизонт* може складатися з окремих груп пам'яток. Дуже часто групи пам'яток горизонту не мають компактною територією, а розташовані далеко одна від одної на великій території. Прикладом може бути постзарубинецький горизонт раннього римського часу, поселення груп якого займають величезну територію в Східній Європі від Південного Бугу до Волги, від Середнього Подніпров'я до річки Великої. Культурно-хронологічні горизонти виникають на зламів археологічних епох. Вони є етапом на шляху формування археологічних культур.

4. Зв'язок історичних подій та археологічних явищ

Зрозуміло, що з появою певних археологічних пам'яток, випадінням у землю певних речей, закопуванням скарбів, плундруванням поселень пов'язані певні історичні події, які відображені або не відображені у писемних джерелах. Якщо кінцевою метою археологічного дослідження стає історична реконструкція, то одним з центральних питань постає саме зв'язок *історичних подій* та *археологічних явищ*. Питання можливо поставити так: існує закон постійного зв'язку між ними або не існує?

Ще давньогрецький історик Фулідід (V ст. до н. е.) в «Історії Пелопоннеської війни» поставив питання про це на прикладі Спарти та Афін: «Так припустимо, що місто лакедемонян зруйновано і від нього

залишилися тільки святилища та фундаменти будівель. За цією умовою я вважаю у наших нащадків з плином часу виник би сумнів про те, що могутність лакедемонян відповідає славі про них. Між тим, вони володіють двома п'ятими Пелопоннесу, стоять на чолі його жителів і багатьох союзників за його межами. Тим паче місто їх могло здаватися не відповідним його могутності, бо його частини не з'єднані і не мають великих храмів, ні коштовних будівель і складаються з окремих поселень. Навпаки, якщо ця ж доля спіткала б афінян, то поза зовнішнім виглядом міста могутність їх змогла б показатися удвічі більшою порівняно з дійсністю...» [Фукідід, I, 10]. Тобто воєнна держава Спарта залишила досить нерозвинуту матеріальну культуру. Навпаки, воєнна держава Рим (особливо при існуванні Римської імперії) залишила шляхи сполучень, фортеці, укріплення, міста, всі археологічні підтвердження її могутності, яка засвідчена писемними джерелами.

Писемні свідоцтва про підкорення Карлом Великим саксів близько 800 р., наступ християнства на землі цих язичників знаходять відображення в археологічних джерелах: в області саксів припиняють функціонування кладовища з інвентарними похованнями і розповсюджуються християнські кладовища з безінвентарними похованнями, а також кам'яні церкви. Але підкорення Карлом Великим лангобардів не відобразилось в археологічних джерелах, бо вони, як і франки, належали до християнського світу з його уніфікованою культурою.

Наведені приклади яскраво ілюструють тезу, що не всі археологічні джерела свідчать про те, що писемні джерела, а також їх свідоцтва часто не збігаються та суперечать одне одному. Археологічні та літературні (писемні) джерела мають різну тенденцію. Наприклад, дізнатися про політичні події можливо тільки з писемних джерел.

Ці приклади свідчать також і про те, що археологічні спільноти не мають лише етнічного значення, як стверджував Г. Коссінна. Вони відображають саме «історичне» значення у широкому розумінні, тобто етнічне, державне, релігійне, воєнне, торгове.

Література до розділу

Археология: учебное пособие / Под редакцией академика РАН В. Л. Янина. — М., 2006.

Археологія України. Курс лекцій : Навч. посібник для студентів історичних спеціальностей вищ. навч. закл. / Л. Л. Залізняк, К. П. Бунятян, В. М. Зубар, О. П. Моця, В. В. Отрощенко та ін. ; За ред. Л. Л. Залізняка. — К., 2005.

Винокур І. С. Археологія України : підручник для студентів істор. спец. вищих навч. закладів. Вид. 2-ге, доп. і переробл. — Тернопіль, 2008.

Петров Н. И. Археология : учебное пособие. — СПб., 2008.

Поляков Г. П., Шинаков Е. А. Основы археологии. Учебное пособие. — Брянск, 2004.

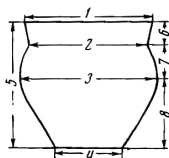
Фукидид. История Пелопонесской войны в восьми книгах. — М., 1887. — Т. 1. — С. 42.

Crabtree P. J., Campana D. V. Archaeology and Prehistory. — Boston, 2001.

Eggers H. : J. Einführung in die Vorgeschichte. — Berlin, 2006. (5. Auflage).

Jacob-Friesen K. H. Grundfragen der Urgeschichtsforschung. Stand und Kritik der Forschung über Rassen, Völker und Kulturen in urgeschichtlicher Zeit. — Hannover, 1928.

Müller-Karpe H. Einführung in die Vorgeschichte. — München, 1975.

Розділ 2

Особливості розвитку культури.

Головні методи доісторії: стратиграфія, типологія, хронологія

1. Особливості розвитку культури

Історична реконструкція (політичні події, етнічні контакти, економічні відносини) є кінцевою метою археологічного (доісторичного) дослідження. Метою, до якої слід наближатися. Але не завжди ця мета може бути досягнута. У першому розділі мова йшла про специфіку археологічних джерел: як і джерела суто історичні (писемні), вони також вимагають спеціальної критики.

Через відсутність інформації про духовну культуру у доісторичних суспільствах, брак писемних джерел, історична реконструкція стає проблематичною. Доісторик не тільки не має інформації про духовну культуру доісторичних суспільств, але він не має можливості ознайомлення з матеріальною культурою цього суспільства в абсолютно повному обсязі. Тобто ми маємо справу з певною «вибіркою», певними елементами давньої матеріальної культури.

Найбільш послідовно й аргументовано теза про стадії розвитку культури була сформульована Хансом-Юргеном Еггерсом (1905–1975), який створив *«триступеневу модель культури»*. За цією схемою, культура проходить у своєму розвитку три стадії:

1. *«Культура жива»* – це матеріальна і духовна культура сьогодення, з усім її різноманіттям. Ми знаємо призначення всіх сучасних речей та їх належність до певних статевих та соціальних груп. Підрозділом цієї стадії є так звана *«культура вмираюча»*, якою займається етнографія та етнологія. У ній ми також знайомі з призначенням усіх речей та з елементами духовної культури.

2. *«Культура мертва»* – культура зниклих давніх етносів, від якої залишилися тільки артефакти, споруди. Вона є предметом вивчення саме археології (доісторії). На цій стадії не відомі елементи духовної культури, неможливо визначити призначення багатьох речей. Не збереглися речі та деталі речей зі шкіри, тканини, деревини (ці матеріали інколи зберігаються тільки у певних ґрунтово-кліматичних умовах). Тобто «культура мертва» вже є певною «вибіркою» з «культури живої».

3. *«Культура знов відкрита»* – частини «мертвої культури», що відкриті археологами і є археологічними джерелами. У свою чергу «культура знов відкрита» є «вибіркою» з «культури мертвої», бо нам відомі далеко не всі пам'ятки останньої. Через призму однієї, десяти, ста пам'яток, дуже часто повністю не розкопаних і лише частково опублікованих неможливо впевнено стверджувати про відповідність одержаного знання, що базується на аналізі тільки групи пам'яток, всій «культурі мертвої». Із кожним роком збільшується кількість археологічних джерел і ми поступово просуваємось до повного знання.

«Культура знов відкрита», або археологічні джерела, і є предметом критики фахівців. До уваги беруться: вид пам'ятки (поховання, поселення, скарб, раптова знахідка), обставини дослідження (планові наукові або рятувальні розкопки в зоні новобудови, раптові знахідки, безпаспортні знахідки у фондах музеїв та ін.), якість фіксації матеріалу, повнота його публікації, зберігання речей у фондах музеїв та наукових установ.

«Культура знов відкрита» є «вибіркою» не тільки як частина «культури мертвої», а також за своєю неоднорідністю: речі та комплекси належать до різних вікових, статевих, соціальних, релігійних груп.

2. Стратиграфія, типологія, хронологія

З часу виникнення доісторичної археології її головними питаннями стали: 1) визначення віку знахідки, що обумовило розвиток хронологічних досліджень; 2) відношення цих знахідок до певного етносу (етнічна належність). Розробка першого питання пов'язана з виникненням та розвитком стратиграфічного та типологічного методів, які тісно пов'язані між собою. Згодом до них додали методи природничих наук.

Стратиграфія (з давньогрецької: «*стратос*» – шар, «*графос*» – опис) сформувалась у другій половині ХІХ ст. через визначення на шарувань печерних стоянок раннього палеоліту (Ашель, Оріньяк, Мустьє). Науковці спочатку датували культурні нашарування за геологічною шкалою та за основними видами викопних тварин. Потім вони стали виділяти горизонти (періоди розвитку) кам'яних знарядь праці (наприклад, «епоха шліфованих сокир»), дійшли до висновку про відповідність ритмів палеонтологічних епох ритмам археологічних епох. Це стало причиною складання системи хронології палеоліту Г. Мортільє. На цьому прикладі видно тісний зв'язок стратиграфії (шари), типології (знаряддя), хронології (ціль дослідження).

Оцінка стратиграфічної ситуації з розкопок Трої В. Дерпфельдом, виділення там дев'яти шарів знаменували формування методики стратиграфії поселень (Рис. 1: 1). Принципи стратиграфії курганних могильників були вироблені О. Монтеліусом та С. Мюллером на пам'ятках Швеції та Данії. Поховання у поховальних конструкціях різних типів займали певну стратиграфічну позицію: яма в ґрунті, на рівні стародавнього горизонту, в насипу, у верхній частині насипу (Рис. 1: 2).

Як визначив О. Монтеліус: «*Відносна хронологія* відповідає на питання: є даний предмет старішим або молодшим за інший. *Абсолютна хронологія* свідчить нам, з якого століття до та після народження Христа ця річ походить». Типологічний метод як систему він зробив основою побудови відносної та абсолютної хронології.

Окремі речі на поверхні або в шарі не є підґрунтям хронологічних визначень. Основою для визначення хронології є комплекс – сукупність речей, які разом одночасно потрапили у ґрунт. На поселенні немає закритих комплексів, там наявні тільки культурні нашарування. Деякі науковці ведуть мову про наявність на поселеннях так званих «*умовно-закритих комплексів*», до яких відносять заглиблені споруди. На підлозі такої споруди містяться артефакти, що пов'язані з часом її існування, а вище в заповненні містяться артефакти, що потрапили в котлован залишеної споруди пізніше.

Могильник взагалі не є закритим комплексом: його поховання можуть належати до різного часу і навіть до різних археологічних епох. Але окреме поховання і є *закритим комплексом*. У похованні наявний

набір речей, але не всі вони були виготовлені одночасно. Скарб також є закритим комплексом. Але ми знаємо скарби так званого «довготривалого накопичення». Наприклад, деякі комплекси озброєння, кінської зброї, деталей одягу, прикрас, речей побуту на території Данії (Торсберг, Ілеруп) були жертівниками германців упродовж десятиліть і навіть століть, куди потрапляли військові трофеї, здобуті внаслідок військових зіткнень.

Типологічний метод розроблений під впливом виникнення теорії Ч. Дарвіна про еволюцію у тваринному світі. Він виходить зі спостереження, що речі, які виготовляє людина, підпорядковуються певним законам розвитку. Цей розвиток може бути суто технічним, виходячи з бажання людини удосконалювати свої речі, але також і творчим, маючи на увазі творчу діяльність людини на прикладі появи нових прикрас та зміни моди на одяг, стилів мистецтва.

Тип – це група речей одного функціонального призначення, однієї форми. Речі одного типу можуть відрізнятися у деталях. Згідно з теорією еволюції, річ розвивається від простих форм до складних. О. Монтелиус побудував типологічні ряди різних категорій речей із поховань: сокири, мечі, фібули, поясні коробочки (Рис. 2: вертикальні колонки). Різні типи цих речей зустрічаються (співіснують) у похованнях – закритих комплексах; учений виділив ступені – періоди відносної хронології I–VI (Рис. 2: горизонтальні колонки). Чим частіше знаходимо речі в комплексах, тим більше впевненість у співіснуванні цих речей. У такий спосіб О. Монтелиус побудував хронологічну систему Північної Європи та Скандинавії, яка включала 4 періоди неоліту, 6 періодів бронзової доби, 8 періодів залізного віку. Згодом цей метод застосував П. Райнеке (1872–1958) для побудови хронологічної системи доби пізньої бронзи – доримського залізного віку для Німеччини. На початку ХХ ст. В. О. Городцов за стратиграфічними та типологічними спостереженнями висунув триступеневу систему відносної хронології бронзової доби степу Східної Європи (ямна, катакомбна, зрубна культури).

Але окремо взятий типологічний ряд не може надати однозначної відносної хронології: саме удосконалення оформлення речі не може бути аргументом на користь більш пізнього існування цієї речі. Тому перевірка правильності побудови ряду та відповідно відносної хроно-

логії проводиться за допомогою: 1) типологічних рудиментів (раніше елемент речі виконував певну функцію, а згодом – роль орнаменту, деталі декору); 2) закритих комплексів; 3) стратиграфічних спостережень.

Абсолютна хронологія визначається за допомогою розробленого також О. Монтеліусом «археолого-історичного методу», який полягає у пошуках аналогій знахідкам з доісторичного простору серед знахідок з історичного простору, тобто простору, де вже існувала писемність, календарі і відома історія з абсолютними датами. Таким чином, цей метод можливо використовувати лише за умови наявності «історії». Визначення абсолютної хронології чистої «доісторії» можливе лише через використання природничих методів (радіовуглецеві дати та ін.).

Для абсолютного датування виділених ступенів відносної хронології необхідні хронологічні репери (точки відліку), у ролі яких виступає імпорту з тих областей, де є «історія». Як приклади можна навести абсолютне датування ступенів латенської культури на основі античних імпортованих речей та ступенів розвитку варварських культур римського часу Барбарікуму на основі римського імпорту. Чим більше прикладів співіснування імпорту з місцевими речами в комплексах ступенів відносної хронології, тим більше можливість правильного датування цих ступенів.

Література до розділу

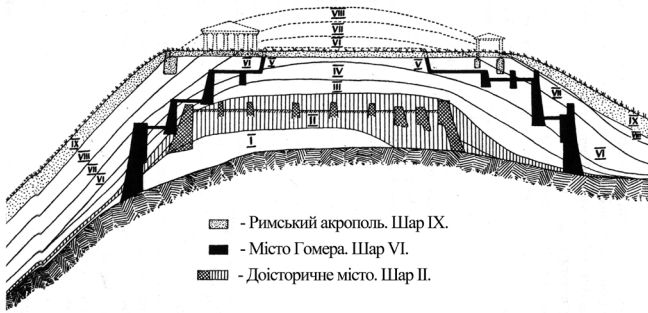
Археология : учебное пособие / Под редакцией академика РАН В. Л. Янина. — М., 2006.

Археология України. Курс лекцій : Навч. посібник для студентів історичних спеціальностей вищ. навч. закл. / Л. Л. Залізняк, К. П. Бунятян, В. М. Зубар, О. П. Моця, В. В. Отрощенко та ін. ; За ред. Л. Л. Залізняка. — К., 2005.

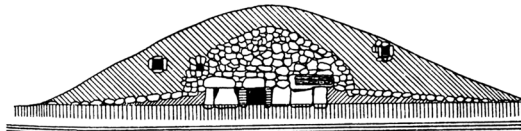
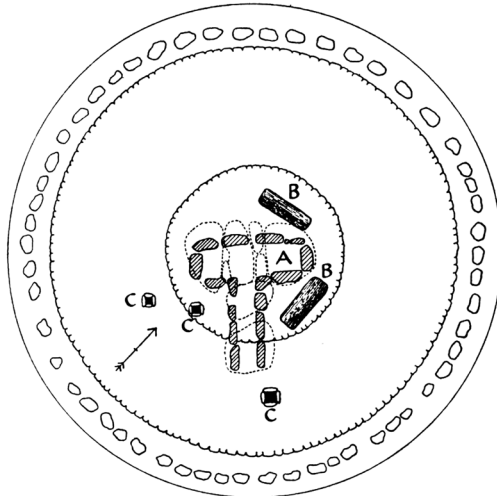
Eggers H.-J. Einführung in die Vorgeschichte. — Berlin, 2006. (5. Auflage).

Montelius O. Die älteren Kulturperioden im Orient und in Europa. — I : Die Methode. — Stockholm, 1903.

Клейн Л. С. Археологические источники. — Л., 1978.

1

- A** - Кам'яна гробниця;   **B** - Поховання у дерев'яних домовинах ранньої бронзової доби;
C - Урнові кремації пізньої бронзової доби.

2

Рис. 1. Стратиграфія Трої (за В. Дерпфельдом) (Eggers, 2006, Abb. 3) (1); Стратиграфія кургану біля Ельдсберга (Швеція) (за О. Монтеліусом) (2)

Типологія та хронологія О. Монтеліуса

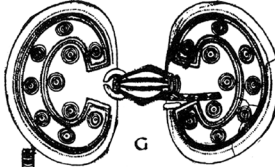

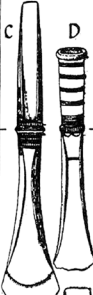

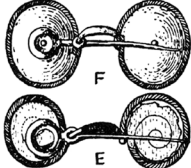

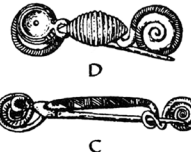

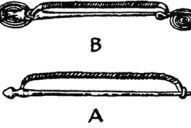

Сокири	Мечі	Фібули	Поясні коробочки
 <p>F</p>			 <p>D VI</p>
 <p>E</p>	 <p>D</p>	 <p>G</p>	 <p>C V</p>
 <p>C</p>	 <p>C</p>	 <p>F E</p>	 <p>B IV</p>
 <p>D</p>	 <p>D</p>	 <p>D C</p>	 <p>A III</p>
 <p>B</p>	 <p>B</p>	 <p>B A</p>	 <p>II</p>
 <p>A</p>	 <p>A</p>		 <p>I</p>

Рис. 2. Зв'язок типології та хронології О. Монтеліуса (Eggers, 2006, Abb. 7)

Розділ 3

Матеріальна культура неоліту Східної Європи на прикладі археологічних груп дніпро-донецького степу – лісостепу (дніпро-донецька культурно-історична спільнота, культурно-історична спільнота ямково-гребінцевої кераміки)

Теоретичні питання

1. Неоліт як археологічна епоха і його визначальні риси. Поняття «неолітична революція».
2. Перші неолітичні пам'ятки, культури на території Ойкумени та їх датування.
3. Неолітичні культури на території України.
4. Поселення дніпро-донецької культурно-історичної спільноти (КІС): топографія, типи споруд.
5. Могилиники дніпро-донецької КІС: типи поховань, поховальний звичай та інвентар.
6. Кераміка дніпро-донецької КІС: види посудин, орнамент.
7. Знаряддя праці, зброя, прикраси дніпро-донецької КІС.
8. Культурно-історична спільнота ямково-гребінцевої кераміки та її складові.
9. Стоянки та поселення КІС ямково-гребінцевої кераміки в межах сучасної України: топографія, типи споруд.
10. Кераміка КІС ямково-гребінцевої кераміки: види посудин, орнамент.
11. Спільні та відмінні риси в посудинах дніпро-донецької та ямково-гребінцевої КІС.
12. Знаряддя праці, зброя, прикраси КІС ямково-гребінцевої кераміки.
13. Спільні та відмінні риси в знаряддях праці, зброї, прикрасах КІС дніпро-донецької та ямково-гребінцевої кераміки.

Практична робота**А. З контурною картою:**

1. Нанести ареал дніпро-донецької культурно-історичної спільноти.
2. В ареалі дніпро-донецької культурно-історичної спільноти нанести деякі поселення та могильники.
3. Нанести ареал культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки в Східній Європі. У ньому позначити територію цієї спільноти в межах сучасної України.
4. В ареалі культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки в межах сучасної України нанести деякі поселення.

Б. Малювання, креслення:

1. Основні типи споруд на поселеннях дніпро-донецької культурно-історичної спільноти.
2. Типове поховання на могильнику дніпро-донецької культурно-історичної спільноти.
3. Основні види посудин дніпро-донецької культурно-історичної спільноти та різновиди їх орнаменту.
4. Головні типи знарядь праці, зброї та прикрас дніпро-донецької культурно-історичної спільноти.
5. Основні типи споруд на поселеннях культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки.
6. Основні види посудин культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки та різновиди їх орнаменту.
7. Головні типи знарядь праці, зброї та прикрас культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки.

Література до розділу

Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 110–118, 156–172, 178–186.

Гурин Ю. Г. Памятники раннего неолита бассейна Северского Донца. — Луганск, 1998.

Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1969.

Журавльов О. П., Котова Н. С. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. — 1996. — № 2 — С. 3–17.

Журавльов О. П., Теліженко С. А. Тваринництво та полювання населення Сіверськодонецчини в пізньому неоліті-енеоліті (за результатами археозоологічних досліджень поселень Занівське-1 та Підгорівки-2 // Матеріали та дослідження з археології Східної України : Збірник наукових праць. — 2008. — Вип. 8. — С. 104–123.

Котова Н. С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Леббок Д. Доисторические времена, или первобытная эпоха человечества. — М., 2011.

Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Мостова у 1948 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 70–77.

Манько В. О. Неоліт Південно-Східної України // Кам'яна доба України. — К., 2006. — Вип. 9.

Манько В. О. Ідеї Г. Чайлда та їх застосування для вивчення неоліту Східної Європи // Археологія. — 2013. — № 1. — С. 16–32.

Манько В. А., Телиженко С. А., Журавлев О. П., Ковалюх Н. Н. Предварительные итоги исследований узла неолитических памятников у озера Туба // Древности Северского Донца : Сборник научных статей. — 2001. — Вип. 5. — С. 47–50.

Мотузайте-Матузевичуте Г., Телиженко С. А. Керамика и земледелие или только керамика? Особенности неолита бассейна Северского Донца (по материалам неолитических поселений Восточной Украины Старобельск-1 и Новоселовка-3) // Взаимодействие и хронология культур мезолита и неолита Восточной Европы. — СПб., 2009. — С. 143–146.

Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — К., 1976.

Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины (хронология и периодизация). — К., 1986.

Телегін Д. Я. Неолітичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України // Археологія. — 1957. — Т. 11. — С. 70–86.

Телегін Д. Я. Неолітична стоянка в ур. Бондариха // Археологія. — 1954. — Т. 9. — С. 158–164.

Телегин Д. Я. Раскопки неолитических стоянок в устье р. Оскол // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1960. — № 79. — С. 176–187.

Телегин Д. Я. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре // Советская археология. — 1961. — № 4. — С. 26–40.

Телегин Д. Я. Никольский могильник эпохи неолита-меди в Надпорожье // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — 1961. — Вып. 11. — С. 20–26.

Телегин Д. Я. Могильники днепро-донецкой неолитической культуры и их историческое место // Советская археология. — 1966. — № 1. — С. 3–13.

Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.

Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа. — К., 1991.

Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита (свод археологических источников). — К., 1998.

Телиженко С. А. Пізній мезоліт чи неоліт? До питання неолітизації середньої течії басейну Сіверського Дінця // Кам'яна доба України. — 2011. — Вип. 14. — С. 182–188.

Akkerman P.M.M.G. Hunter-gatherer continuity: the transition from Epipalaeolithic to the Neolithic in Syria // From the river to the sea. The Palaeolithic and the Neolithic on the Euphrates and in the Northern Levant (studies in honour of Lorraine Copeland). British Archaeological Reports. International series, 1263, 2004. — P. 281–293.

Braidwood R. J., Howe B. Prehistoric investigations in Iraqi Kurdistan // *oi. uchicago*, vol. 31, 1960. — 215 p.

Childe V. G. Man makes himself. — London, 1936.

Cilingiroglu C. The concept of “Neolithic package”: considering its meaning and applicability // *Documenta Praehistorica*. — 2005. — XXXII. — P. 1–13.

Curry A. Milk revolution. When a single genetic mutation first let ancient Europeans drink milk, it set stage for a continental upheaval // *Nature*. — 2013. — vol. 500. — P. 20–22.

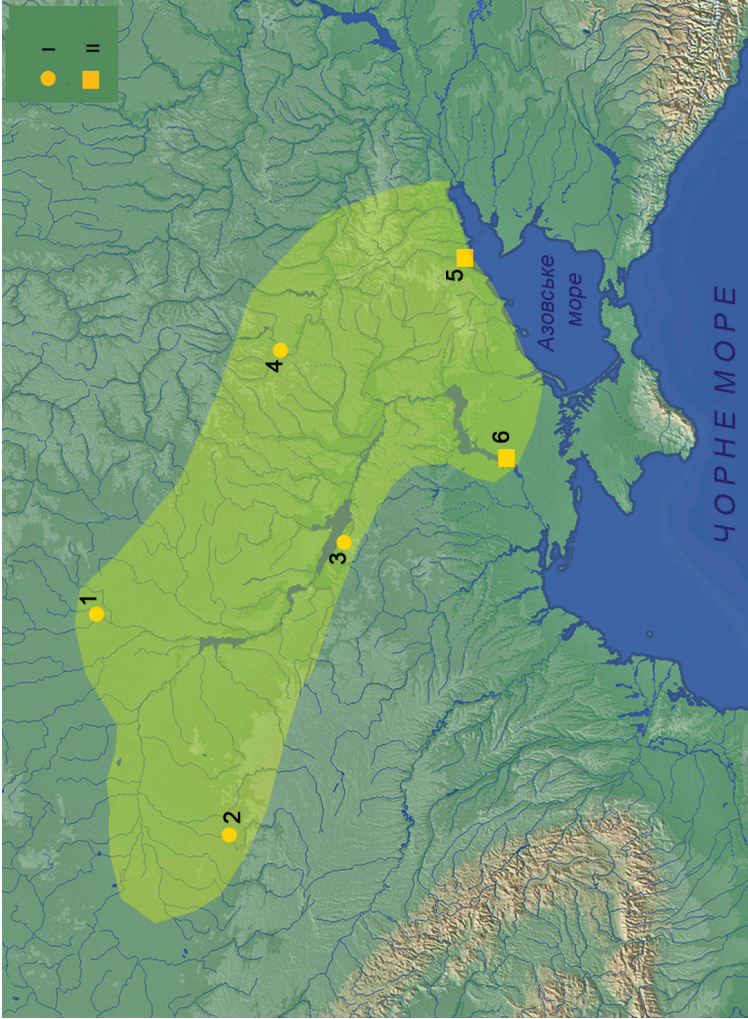
Kenyon K. M. Digging up Jericho. — London, 1957.

Motuzaitė-Matuzevičiūtė G. The earliest appearance of domesticated plant species and their origins on the western fringes of the Eurasian Steppe // *Documenta Praehistorica*. — 2012. — XXXIX. — P. 1–21.

Price D. T. Europe's first farmers: an introduction // *Europe's first farmers*. — Cambridge University Press, 2000. — P. 1–18.

Watkins T. Neolithisation in Southwest Asia – the path to modernity // *Documenta Praehistorica* XXXIII. — 2006. — P. 71–88.

Zvelebil M. The agricultural transition and the origins of Neolithic society in Europe // *Documenta Praehistorica*. — 2001. — XXVIII. — P. 1–26.

Рис. 3. Ареал дніпро-донецької культурно-історичної спільноти та деякі її пам'ятки
 Умовні позначення: I – поселення; II – могильники маріупольського типу. 1 – Залісся (Городок);
 2 – Кургани; 3 – Новоселиця; 4 – Жихар; 5 – Маріуполь; 6 – Каїри.

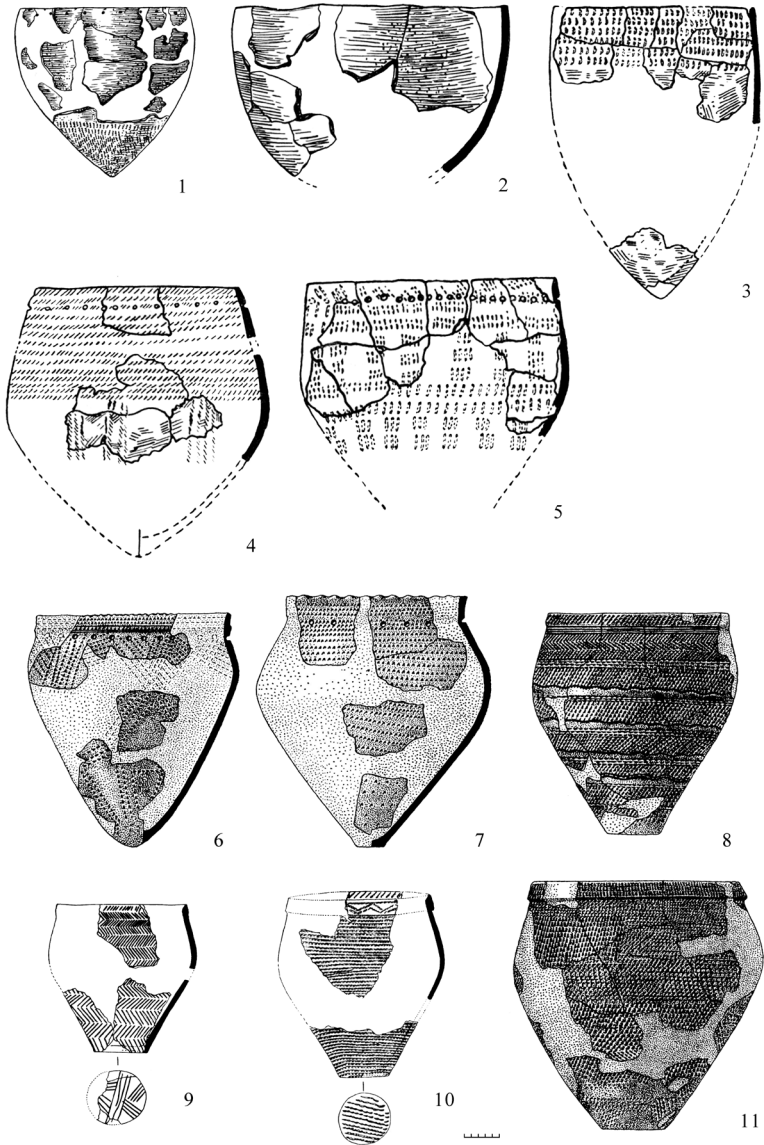

Рис. 4. Кераміка дніпро-донецької культурно-історичної спільноти

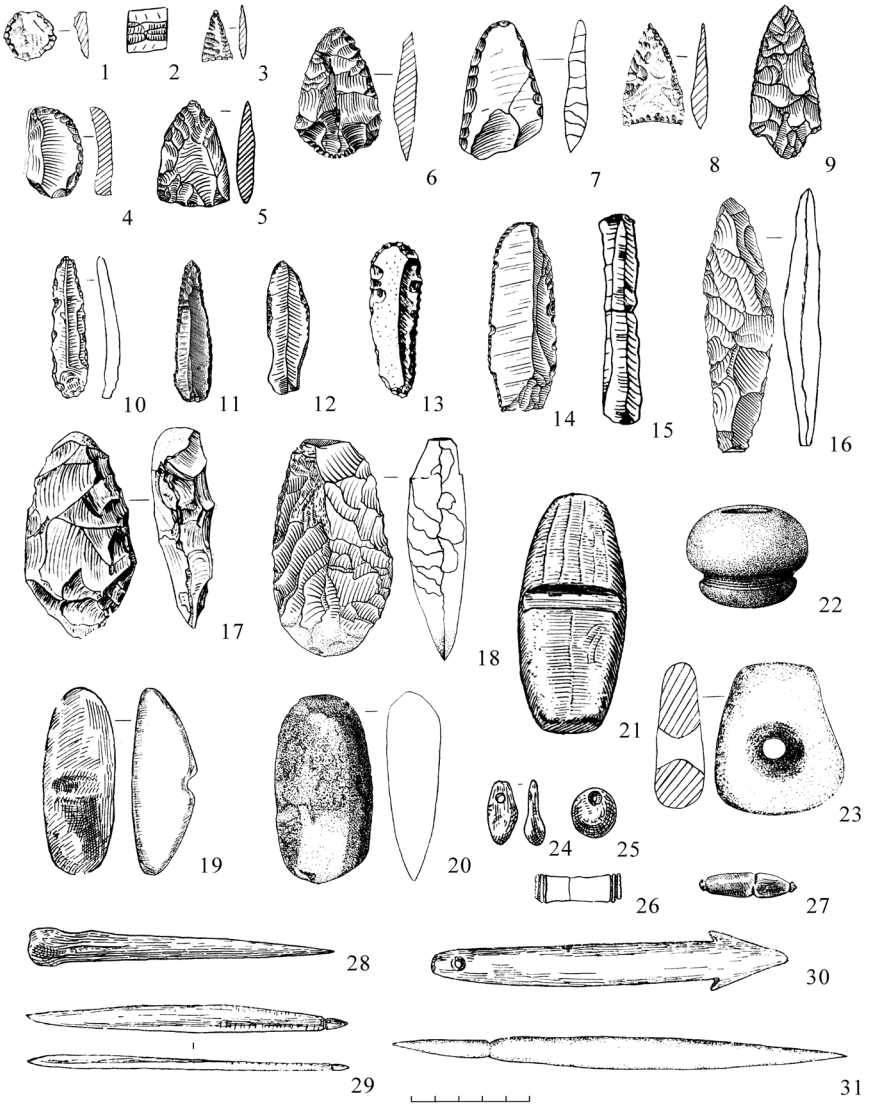
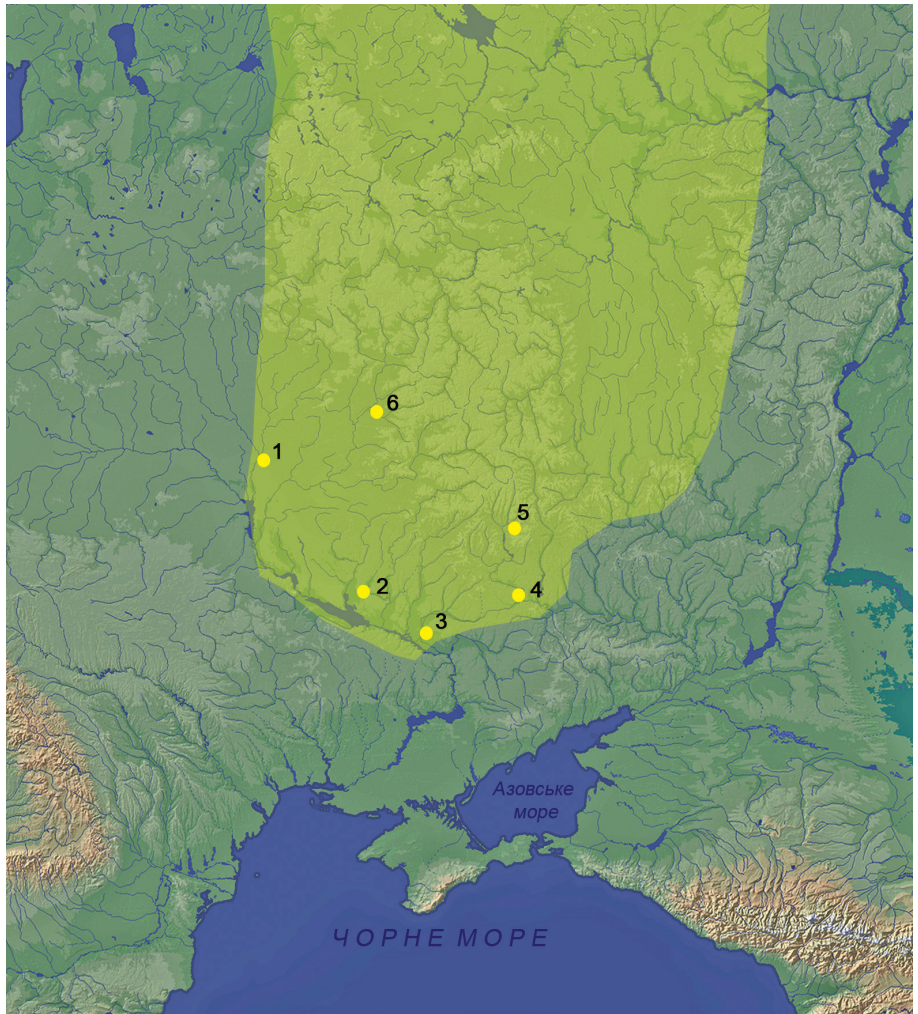

Рис. 5. Знаряддя праці та зброя дніпро-донецької культурно-історичної спільноти

Рис. 6. Ареал культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки у Східній Європі та деякі її пам'ятки на території України

- 1 – Кам'янка; 2 – Радалівка; 3 – Тарабанів Горб; 4 – Петровське;
5 – Волчанські хутори; 6 – Горбів.

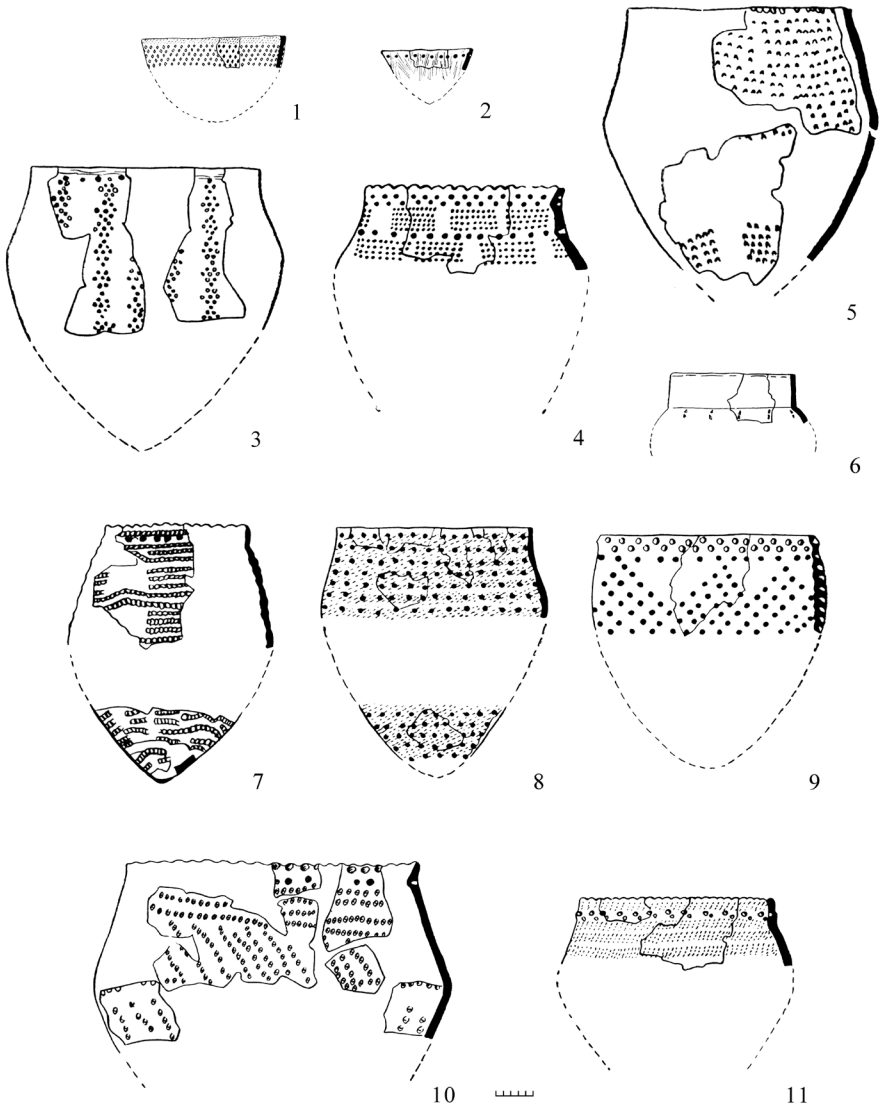
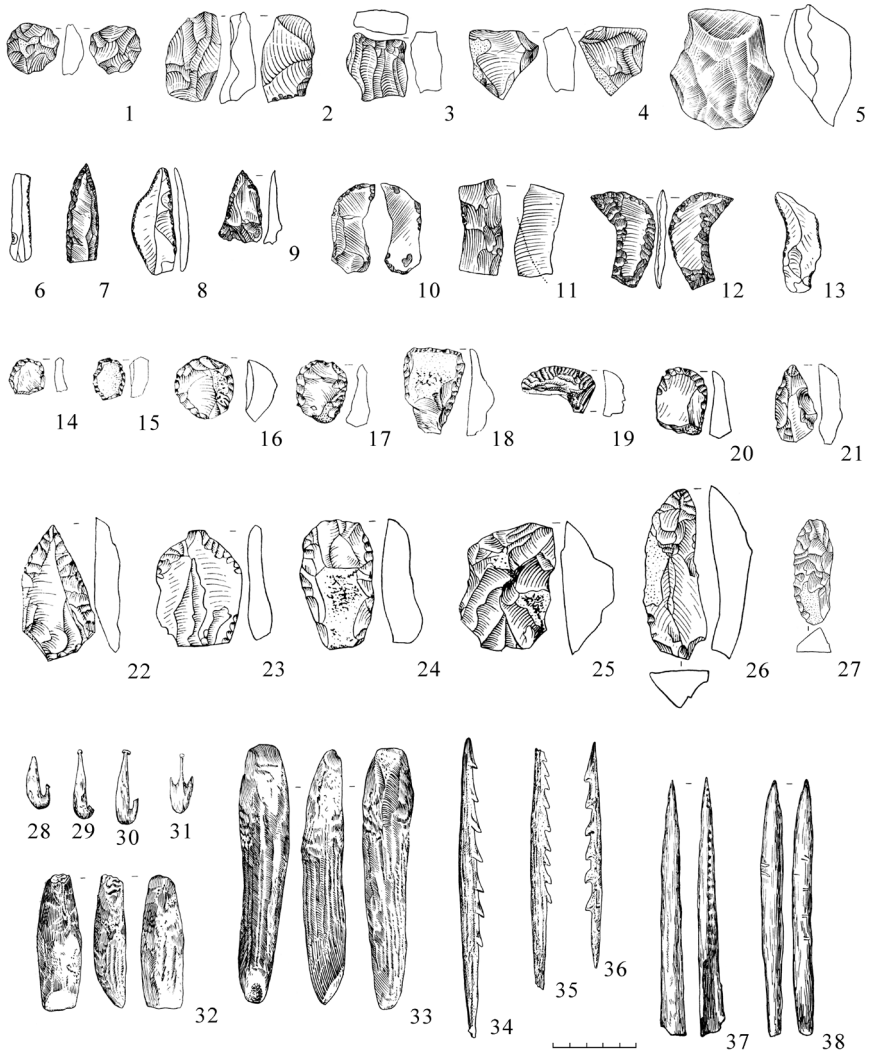

Рис. 7. Кераміка культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки

Рис. 8. Знаряддя праці, мисливства та рибальства культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки

Розділ 4

Матеріальна культура археологічних груп дніпро-донецького степу – лісостепу доби міді (енеоліту) – бронзи (ямна, катакомбна, зрубна спільноти)

Теоретичні питання

Енеоліт та бронзова доба

1. Енеоліт та бронзова доба: характерні ознаки археологічних епох, датування, початок металургії та металообробки кольорових металів в Ойкумені.
2. Застосування В. О. Городцовим типологічного та стратиграфічного методів для виділення культурних груп пам'яток, періодизації доби енеоліту-бронзи в степовій смузі Східної Європи.
3. Датування доби енеоліту та бронзи на території України.

Ямна культурно-історична спільнота (КІС)

1. Ареал, культурні групи (локальні варіанти). Проблема виділення культур і горизонтів у межах ямної КІС.
2. Поховальні споруди, поховальний обряд та інвентар.
3. Михайлівське поселення: топографія, типи споруд, знахідки, значення для вивчення ямної КІС.
4. Кераміка: типи посудин, орнамент.
5. Знаряддя праці, зброя, прикраси.
6. Датування ямної КІС на території України та його критерії.

Катакомбна КІС

1. Ареал, культурні групи (культури, типи), що входять до нього.
2. Поховальні споруди, поховальний обряд та інвентар.
3. Поселення: географія, топографія, потужність культурного шару, типи споруд.
4. Кераміка: типи посудин, типи орнаменту, орнаментальні композиції.
5. Знаряддя праці, зброя, прикраси.
6. Датування катакомбної культурно-історичної спільноти на території України та його критерії.

Зрубна КІС

1. Ареал. Проблема виділення локальних варіантів і окремих культур. Концепція двох культур зрубної КІС В. В. Отроценка.
2. Курганні могильники: конструкція поховальних споруд, деталі поховального звичаю, поховальний інвентар.
3. Ґрунтові могильники: конструкція поховальних споруд, деталі поховального звичаю, поховальний інвентар.
4. Поселення: топографія, типи споруд.
5. Кераміка: типи посудин, типи орнаменту, орнаментальні композиції.
6. Знаряддя праці, зброя, прикраси.
7. Датування зрубної культурно-історичної спільноти на території України та його підстави.

Практична робота**А. З контурною картою:**

1. Нанести ареал ямної КІС. В ареалі позначити основні локальні варіанти спільноти.
2. Нанести Михайлівське поселення.
3. Нанести ареал катакомбної культурно-історичної спільноти. В ареалі позначити її основні культурні групи.

4. Нанести основні курганні поховання катакомбної КІС на території України.
5. Нанести ареал зрубної КІС, позначити ареали покровсько-молдовської і бережнівсько-маївської культур.
6. Нанести поселення зрубної КІС на території України.

Б. Малювання, креслення:

1. Головні типи поховальних споруд ямної культурно-історичної спільноти.
2. Типове поховання ямної КІС.
3. Приклади інвентарю поховань ямної КІС.
4. Основні типи посудин ямної КІС. Головні типи орнаменту та орнаментальні композиції.
5. Основні типи знарядь праці ямної КІС.
6. Основні типи зброї ямної КІС.
7. Основні типи прикрас ямної КІС.
8. Головні типи поховальних споруд катакомбної культурно-історичної спільноти.
9. Типове поховання катакомбної КІС.
10. Приклади інвентарю поховань катакомбної КІС.
11. Основні типи посудин катакомбної КІС. Головні типи орнаменту та орнаментальні композиції.
12. Основні типи знарядь праці катакомбної КІС.
13. Основні типи зброї катакомбної КІС.
14. Основні типи прикрас катакомбної КІС.
15. Поховання зрубної культурно-історичної спільноти під курганами: основні види.
16. Приклади інвентарю підкурганних поховань зрубної КІС.
17. Типове ґрунтове поховання зрубної КІС.
18. Головні типи споруд на поселеннях зрубної КІС.
19. Основні типи посудин зрубної КІС. Головні типи орнаменту та орнаментальні композиції.
20. Основні типи знарядь праці зрубної КІС.
21. Основні типи зброї зрубної КІС.
22. Основні типи прикрас зрубної КІС.

Література до розділу***А. Загальне про енеоліт та бронзову добу на території України***

- Археология зарубежной Азии. — М., 1986. — С. 26–41, 42–57, 75–78.
- Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 188–189, 354–361.
- Берестнев С. И. Восточноукраинская Лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). — Харьков, 2001.
- Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К., 1976.
- Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. — Самара, 2001.
- Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. // Труды 12 Археологического съезда. — М., 1905. — Т. 1. — С. 174–225.
- Даниленко В. Энеолит Украины. — К., 1974.
- Отрощенко В. В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.
- Рындина Н. В., Дегтярева А. Д. Энеолит и бронзовый век. — М., 2002.
- Синюк А. Т. Бронзовый век бассейна Дона. — Воронеж, 1996.
- Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. — М., 1952.
- Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976.
- Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР// Советская археология. — 1978. — № 4. — С. 53–82.
- Энеолит СССР. — М., 1982.
- Rassamakin J. Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. // Archäologie in Eurasien. — Mainz, 2004. — Bd. 17. — Teil I, II.

Б. Ямна культурно-історична спільнота

- Коробкова Г. Ф., Шапошникова О. Г. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура). — СПб., 2005.
- Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М., 1974.

Телегин Д. Я. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии энеолита юга Украины // Советская археология. — 1977. — № 2. — С. 5–19.

Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962.

Черных Е. Н., Авилова Л. А., Орловская Л. Б. Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология. — М., 2000.

В. Катакомбна культурно-історична спільнота

Братченко С. Н. Багатошарове поселення Ливенцівка I на Дону // Археологія. — 1969. — Вип. 22. — С. 210–231.

Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. — Луганськ, 2001.

Братченко С. Н. Ливенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века // Матеріали і дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2006. — № 6. — С. 32–310.

Клейн Л. С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 165–179.

Матеріали круглого столу «Катакомбная культурно-историческая общность/область: структура, номенклатура, динамика развития». — Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 2011. — Вып. 255 (работы Гей А. Н., Мельника В. И., Кайзер Е.).

Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры // Труды Государственного Исторического музея. — М., 1955. — С. 65–105.

Пустовалов С. Ж. Классификация катакомбной керамики // VITA ANTIQUA. — 2009. — № 7–8. — С. 101–122.

Санжаров С. Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья. — Луганск, 2001.

Г. Зрубна культурно-історична спільнота

Агапов С. А., Иванов А. Ю. Металлообрабатывающий комплекс поселения Липовый Овраг // Поселения срубной общности. — 1989. — С. 133–143.

Березанская С. С. Поселение срубной культуры на Осколе // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 85–87.

Березанская С. С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. — К., 1990.

Бровендер Ю. М. Капитаново-1. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком Левобережье // Старожитності Степового Причорномор'я та Криму. — Запоріжжя, 2000. — С. 170–186.

Бровендер Ю. М. Степановское поселение срубной общности на Донском кряже. — Алчевск, 2012.

Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1955. — № 46. — С. 1–167.

Неприна В. И. Янохинское поселение срубной культуры на р. Осколе // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — 1960. — Вып. 9. — С. 63–66.

Пряхин А. Д. Мосоловский поселок эпохи поздней бронзы. — Воронеж, 1993.

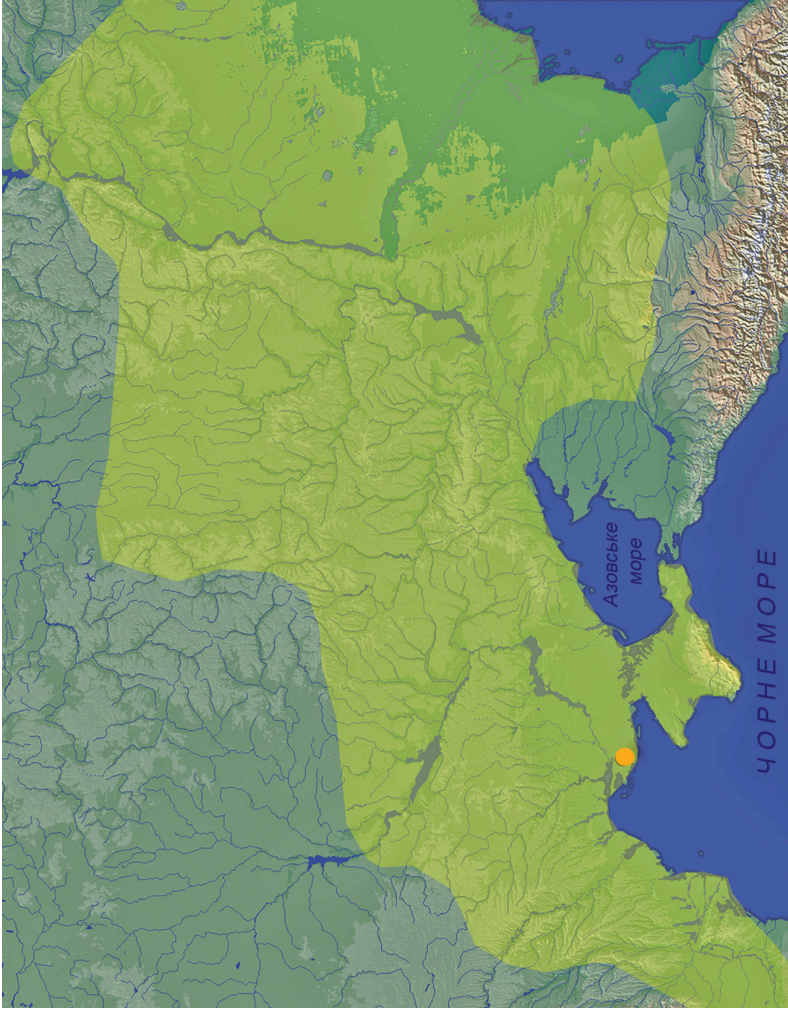
Пряхин А. Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. — Воронеж, 1996.

Памятники срубной культуры // Свод археологических источников. — Вып. 1–10. — М., 1993.

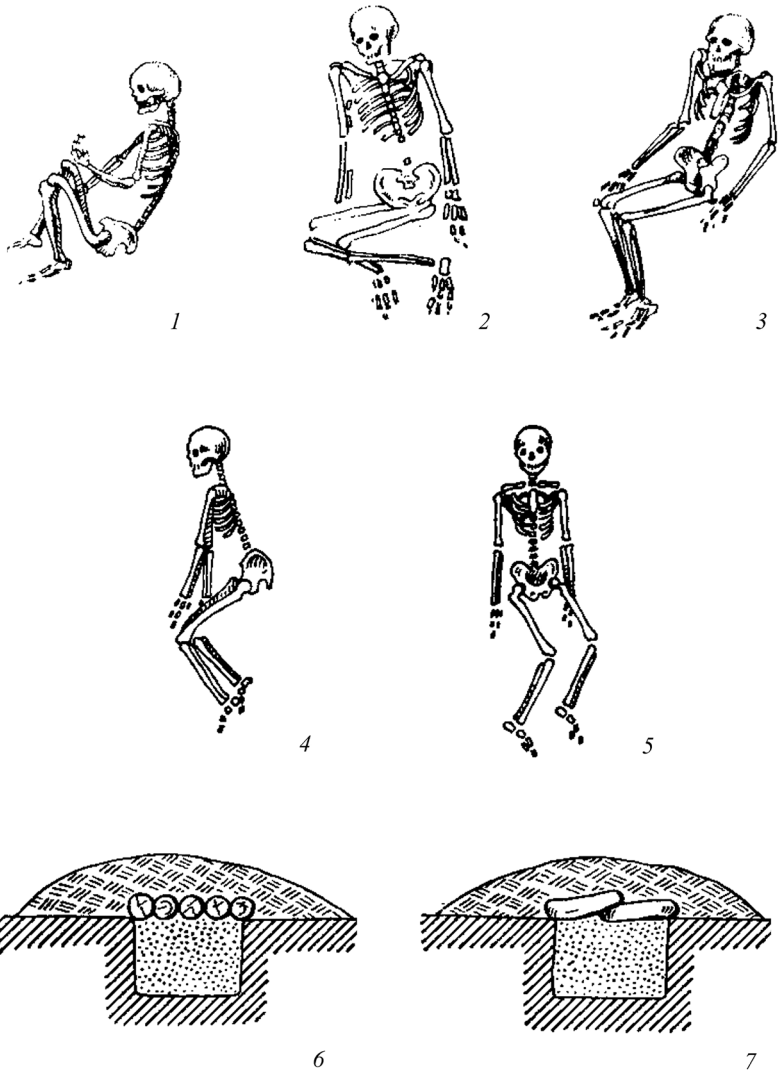
Чередниченко Н. Н. Поселение срубной культуры на Луганщине // Советская археология. — 1970. — № 1. — С. 233–238.

Чередниченко Н. Н. Срубная культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1996.

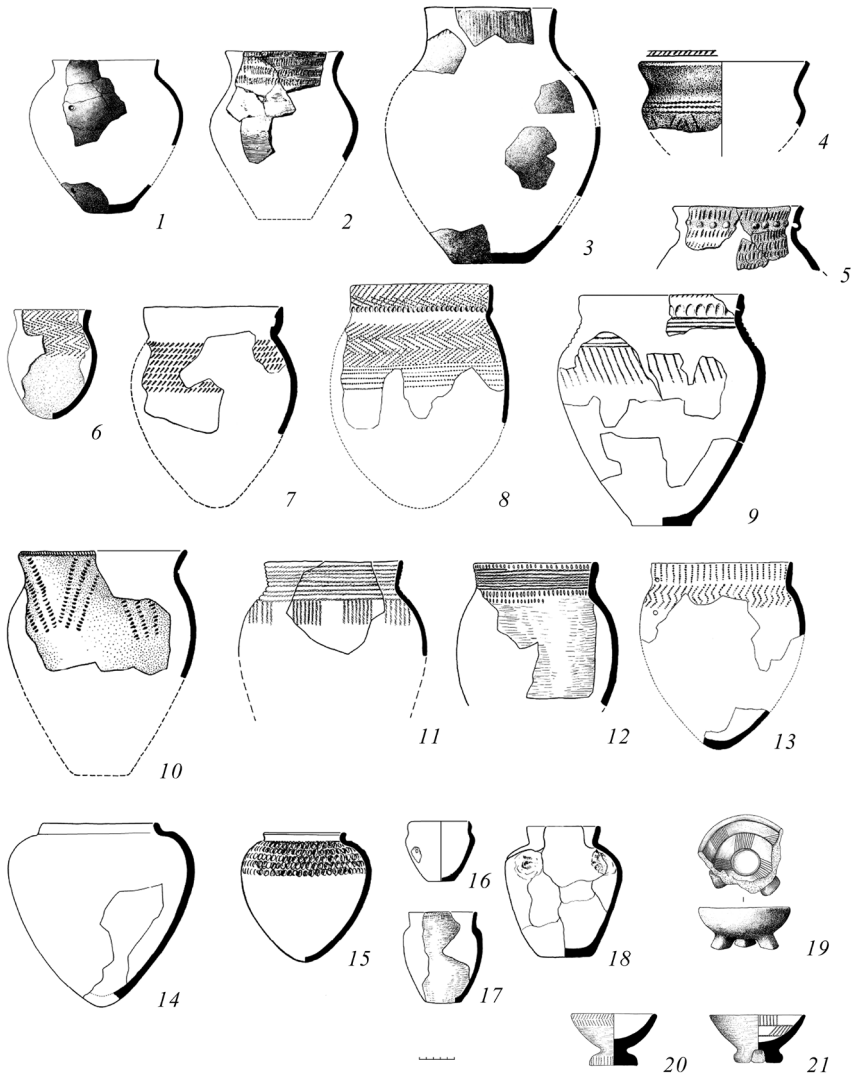

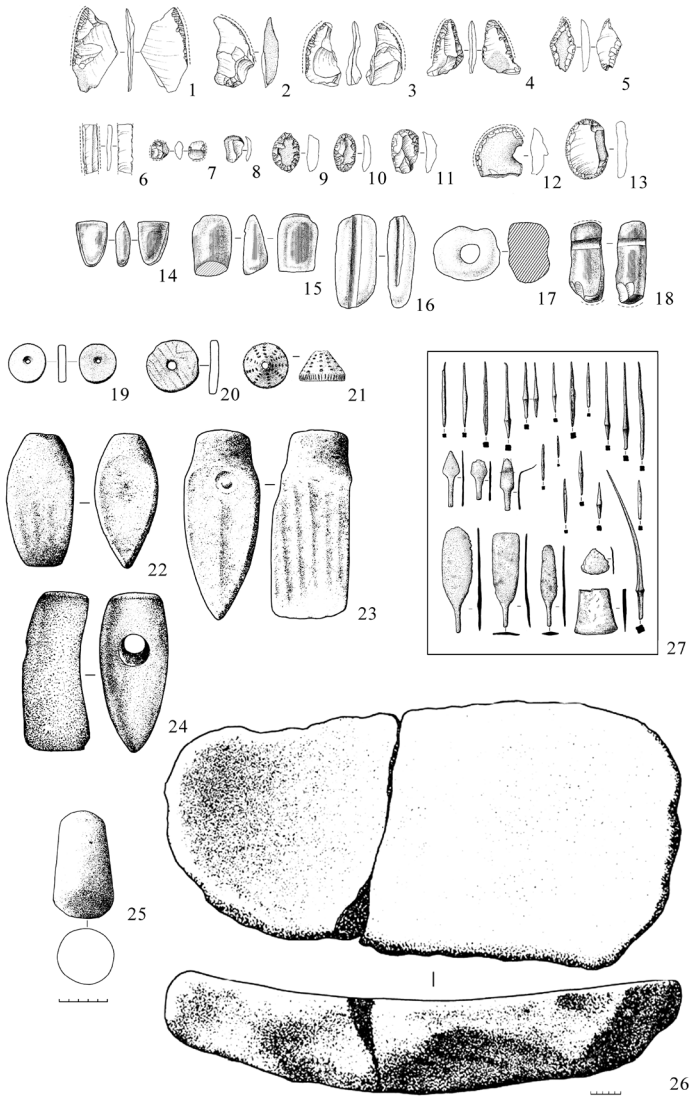
Рис. 9. Ареал ямної культурно-історичної спільноти
Позначене Михайлівське поселення

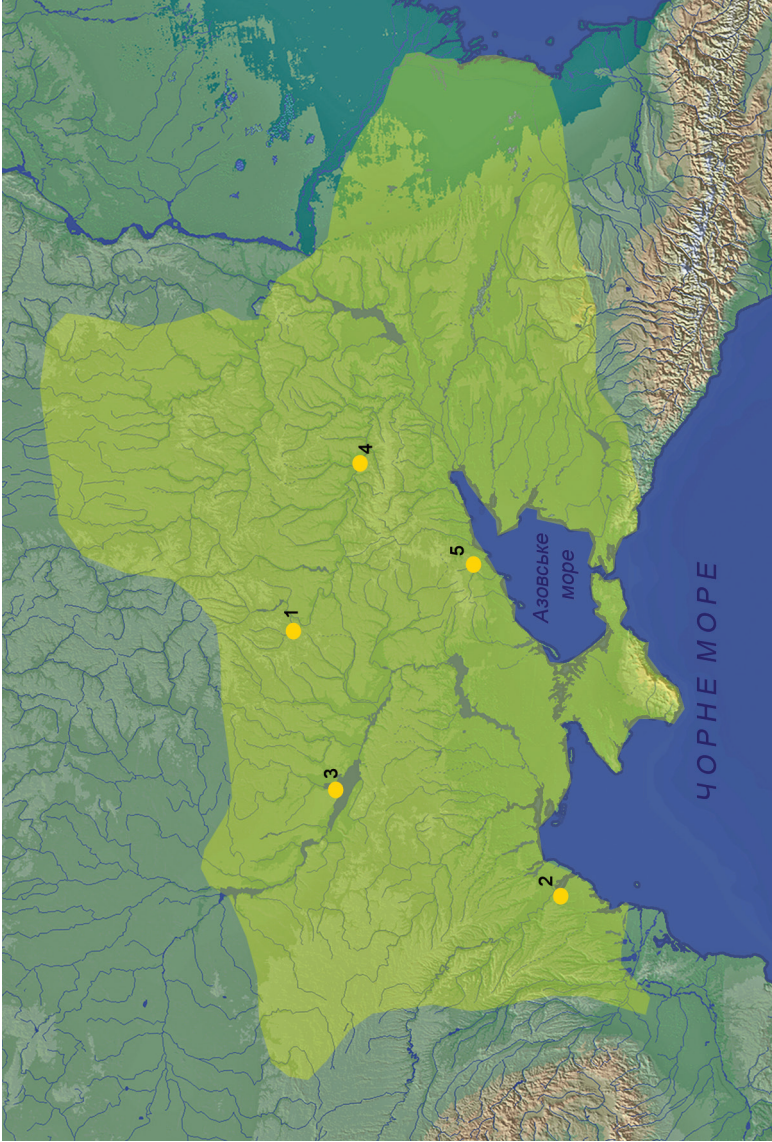
Рис. 10. Конструкція поховальних споруд (6, 7) та положення скелетів (1–5) підкурганних поховань ямної культурно-історичної спільноти

Рис. 11. Кераміка ямної культурно-історичної спільноти на прикладі Михайлівського поселення

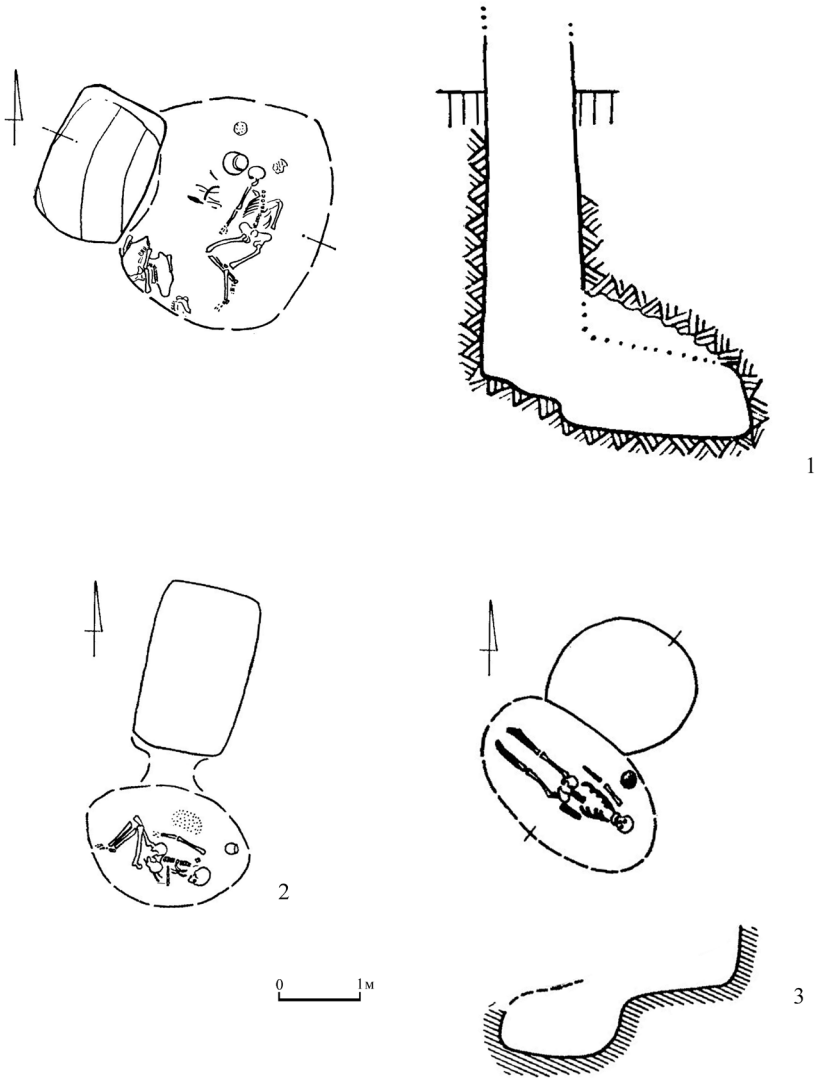

Рис. 12. Мідні, кам'яні предмети озброєння та знаряддя праці ямної культурно-історичної спільноти (Михайлівське поселення)

Рис. 13. *Ареал катаякомбної культурно-історичної спільноти та деякі підкурганні поховання*

1 – Бупалівка; 2 – Монаші; 3 – Жовнін; 4 – Желобок; 5 – Покровське.

Рис. 14. Конструкція поховальних споруд катакомбної культурно-історичної спільноти

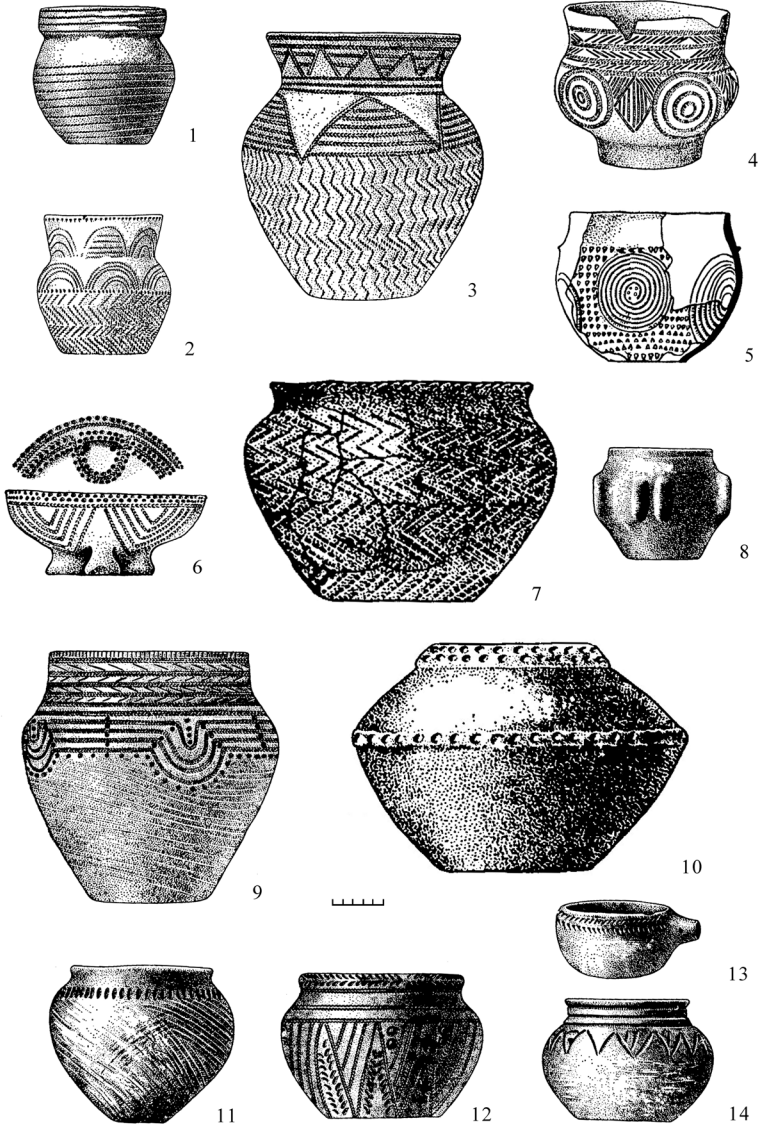
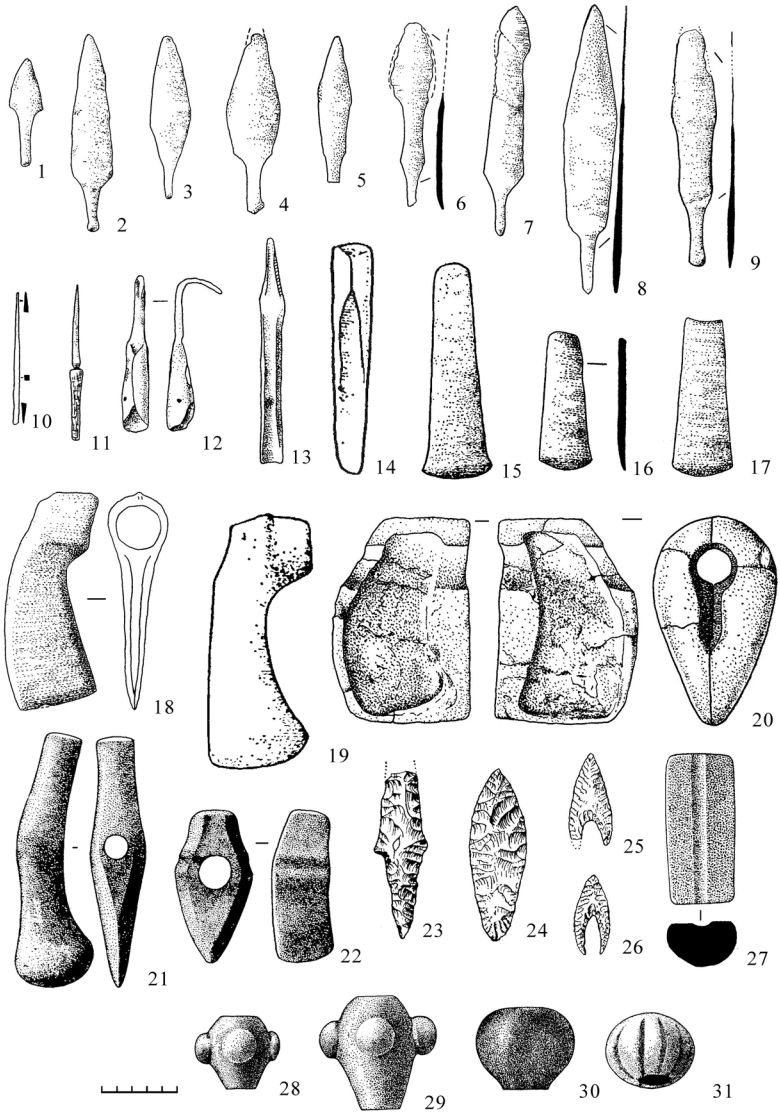
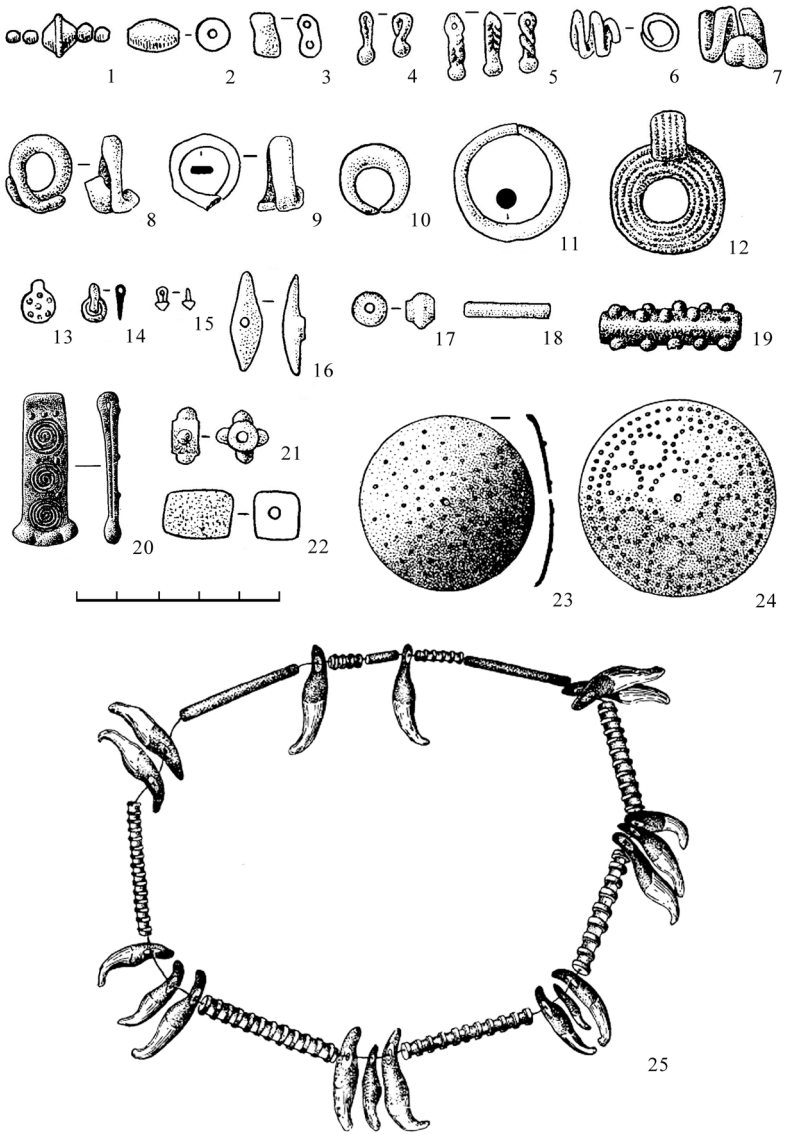

Рис. 15. Кераміка катакомбної культурно-історичної спільноти

Рис. 16. Бронзові, кам'яні знаряддя праці та зброя катакомбної культурно-історичної спільноти

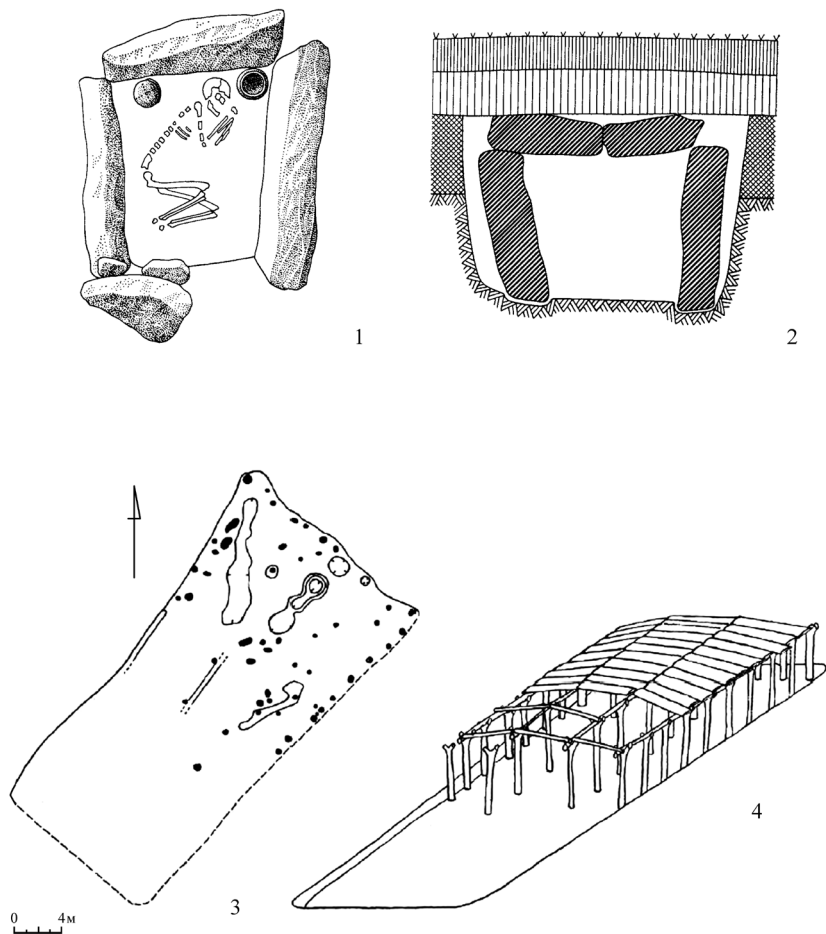

Рис. 17. Прикраси та деталі одягу катакомбної культурно-історичної спільноти

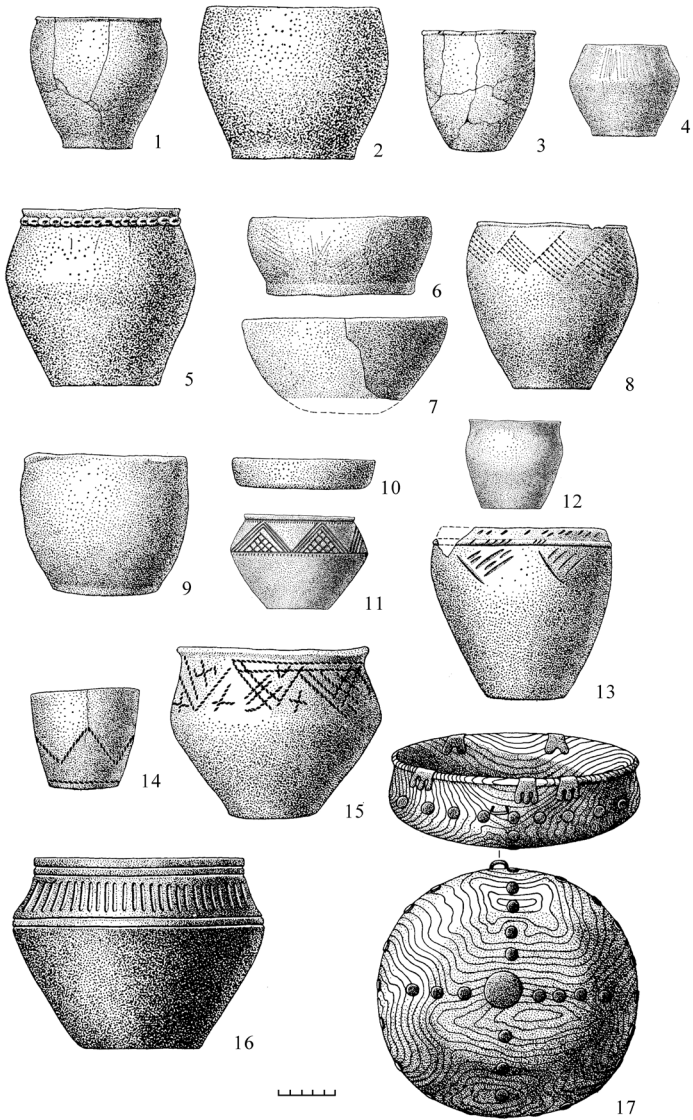

Рис. 18. Ареал зрубної культурно-історичної спільноти та деякі її поселення

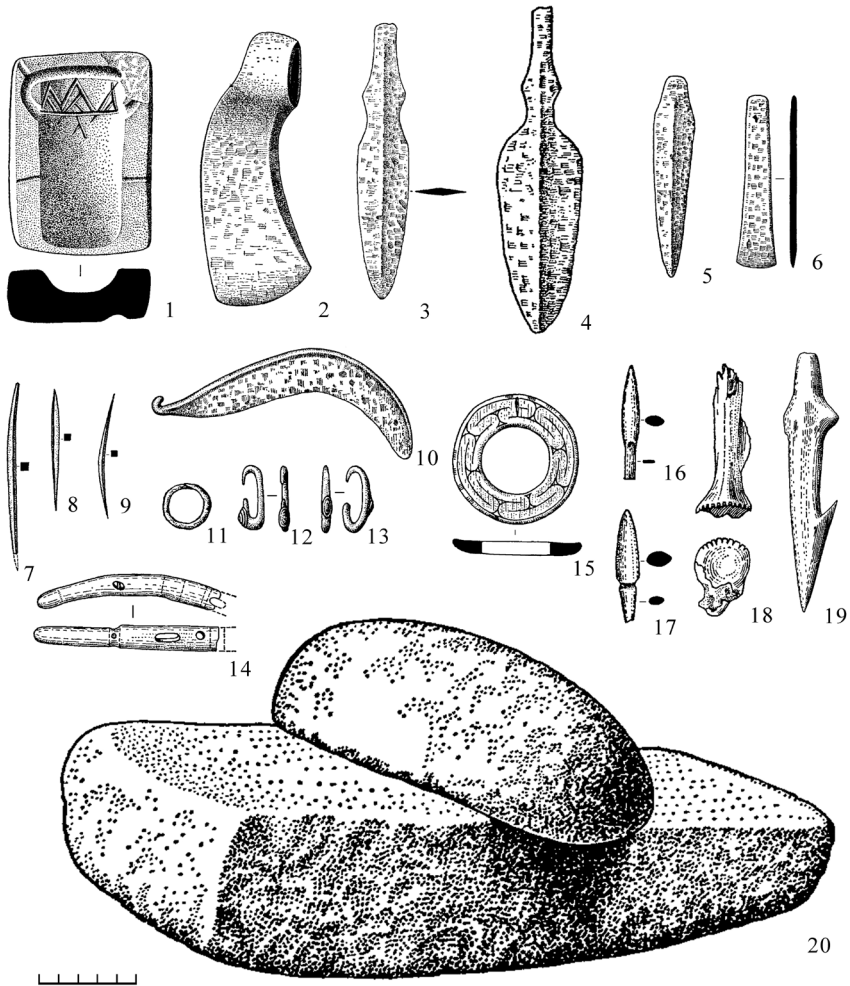
1 – Поляни; 2 – Голоурів; 3 – Софіївка; 4 – Луганськ; 5 – Троїцьке.

Рис. 19. Конструкція поховальних споруд (1, 2) та споруд на поселеннях (3, 4) зрубної культурно-історичної спільноти

Рис. 20. Керамічний (1–16) та дерев'яний (17) посуд зрубної культурно-історичної спільноти

Рис. 21. Бронзові знаряддя праці (2, 6–10), ливарна форма (1), зброя (3–5), прикраси (10–13, 15) кам'яні знаряддя праці (20), кістяні знаряддя мисливства та рибальства (14, 16–19) зрубної культурно-історичної спільноти

Розділ 5

Матеріальна культура населення дніпро-донецького лісостепу скіфського часу

Теоретичні питання

Залізна доба

1. Початок виробництва заліза в Ойкумені. Залізна доба як археологічна епоха.
2. Залізна доба (рання залізна доба, скіфський час): визначення, датування, характерні риси, археологічні культури.
3. Поняття «скіфський час» та його хронологічні межі.

Пам'ятки дніпро-донецького лісостепу скіфського часу

1. Географія груп пам'яток. Принципи виділення.
2. Відкриті поселення: топографія, типи споруд.
3. Городища: топографія, типи фортифікаційних споруд, житлових та господарських споруд. Особливості городищ.
4. Курганні могильники: топографія, конструкція поховальних споруд, поховальний звичай та інвентар.
5. Кераміка: основні форми, кераміка з шерехатою та лисковою поверхнею, типи орнаменту.
6. Знаряддя праці: сільськогосподарські, ремісничі.
7. Зброя та кінська зброя.
8. Предмети побуту.
9. Деталі вбрання та прикраси.
10. Вплив скіфської матеріальної культури на матеріальну культуру лісостепових груп. Прояви «скіфської тріади» у регіоні.

11. Поняття імпорту. Античний імпорт на пам'ятках скіфського часу в дніпро-донецькому лісостепу.
12. Датування пам'яток скіфського часу в дніпро-донецькому лісостепу та його критерії.

Практична робота

А. З контурною картою:

1. Нанести групи пам'яток дніпро-донецького лісостепу скіфського часу.
2. Нанести деякі досліджені розкопками відкриті поселення в цих групах.
3. Нанести городища в цих групах.

Б. Малювання, креслення:

1. Плани деяких городищ (на вибір) у групах пам'яток дніпро-донецького лісостепу скіфського часу.
2. Основні типи споруд на поселеннях.
3. Головні типи поховальних споруд.
4. План та профіль типового поховання.
5. Кераміка: основні форми, кераміка з шерехатою та лисковою поверхнею, типи орнаменту.
6. Основні типи сільськогосподарських знарядь.
7. Основні типи ремісничих знарядь.
8. Основні типи мечів та кинджалів.
9. Основні типи наконечників списів та дротиків.
10. Основні типи наконечників стріл.
11. Основні типи речей кінської збруї.
12. Основні типи предметів вбрання та прикрас.
13. Найбільш розповсюджені предмети імпорту.

Література до розділу*А. Залізна доба*

- Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 5–7.
Граков Б. Н. Ранний железный век. — М., 1977. — С. 5–22.
Михеев В. К., Шрамко Б. А. Археологія залізного віку Східної Європи. — Харків, 2000. — С. 8–57, 115–116, 120–184.
Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. — М., 1974. — Т. 2.
Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харьков, 1983. — С. 7–9.

Б. Пам'ятки дніпро-донецького лісостепу скіфського часу

- Алихова А. Е. Древние городища Курского Посеймья // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1962. — № 113. — С. 86–130.
Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 2. — С. 113–127.
Іллінська В. А. Городище скіфського часу на р. Сеймі // Археологія. — 1953. — Т. 8. — С. 109–122.
Іллінська В. А. Басівське городище // Археологія. — 1965. — Т. 18. — С. 48–76.
Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.
Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
Ковпаненко Г. Т. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині // Археологія. — 1970. — Т. 24. — С. 146–170.
Либеров П. Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1962. — № 113. — С. 5–86.
Любогинское городище. — Харьков, 1998.
Махортых С. В. Погребальные сооружения и обряд курганных некрополей Бельского городища // *Stratum plus*. — 2013. — № 3. — С. 223–256.
Моруженко А. А. Жилища лесостепной Скифии VII–III вв. до н. э. // Материалы научн. конф. кафедр исторических наук Донецкого госуниверситета. — Харьков, Донецк, 1968. — С. 232–241.

Моруженко А. А. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н. э. // Советская археология. — 1985. — № 1. — С. 160–178.

Шрамко Б. А. Орудия скифской эпохи для обработки железа // Советская археология. — 1969. — № 3. — С. 53–70.

Шрамко Б. А. Точильні знаряддя скіфської доби // Археологія. — 1973. — № 11. — С. 43–48.

Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харьков, 1983. — С. 24–133.

Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии // Советская археология. — 1963. — № 4. — С. 36–57.

Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.

В. Вплив скіфської культури на матеріальну культуру носіїв груп. Прояви «скіфської триади» в регіоні

Бидзиля В. И., Полин С. В. Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012.

Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1954. — № 36.

Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971.

Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Две археологические культуры в Скифии Геродота // Советская археология. — 1953. — Т. 18. — С. 111–127.

Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII–IV вв. до н. э. — К., 1983.

Мелюкова А. И. Вооружение скифов // Свод археологических источников. — М., 1964. — Вып. Д 1-4.

Могилев О. Д. Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи. — Київ–Кам'янець-Подільський, 2008.

Мозолевський Б. М. Товста Могила. — К., 1979.

Мозолевский Б. Н., Полин С. В., 2005. — Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). — К., 2005.

Мурзин В. Ю. Погребальный обряд степных скифов в VII–V вв. до н. э. // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 47–64.

Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н. э. // Свод археологических источников. — М., 1966. — Вып. Д 1-27.

Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н. э. // Свод археологических источников. — М., 1970. — Вып. Д 1-27.

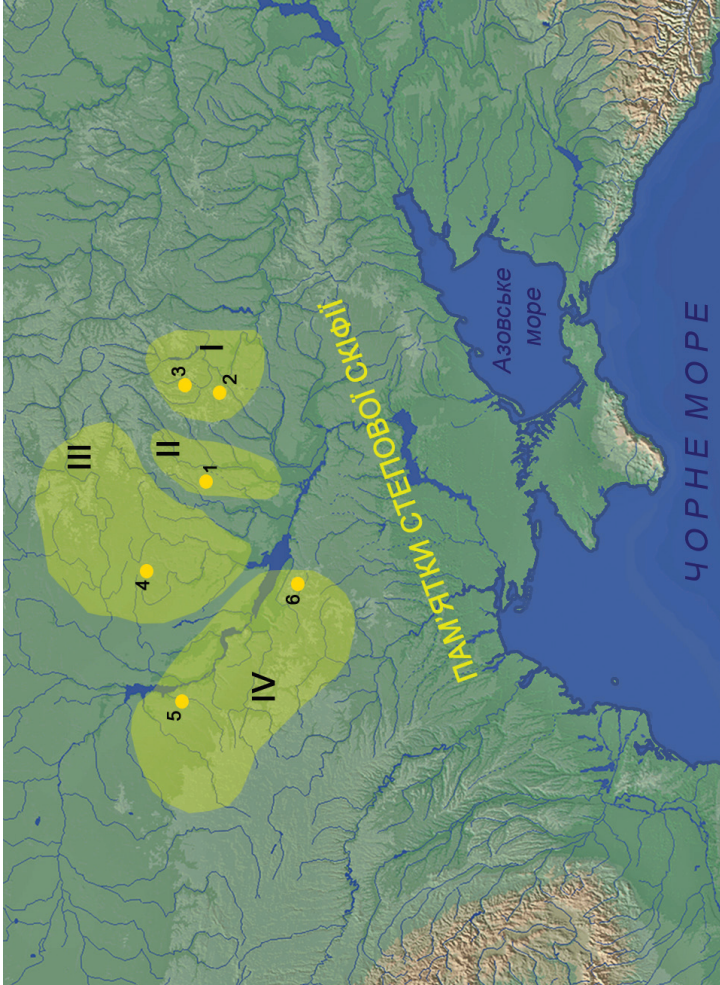
Петренко В. Г. Украшения Скифии VII–III вв. до н. э. // Свод археологических источников. — М., 1978. — Вып. Д 4-5.

Полин С. В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V–IV вв. до н. э. на Херсонщине. — К., 2014.

Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М, 1989.

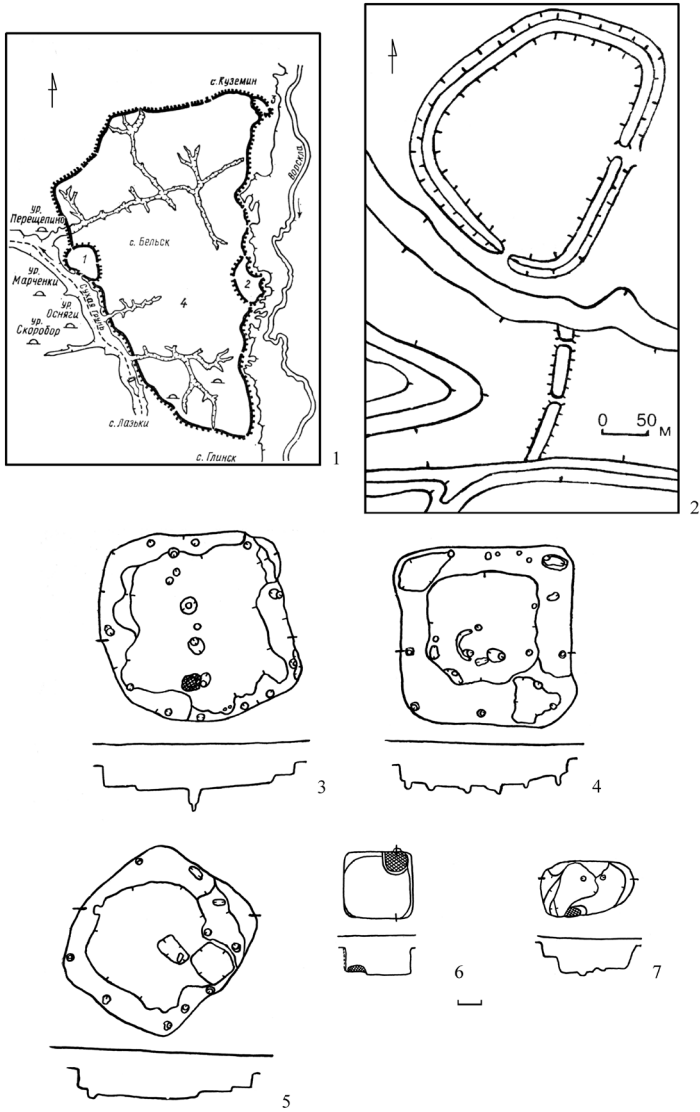
Черненко Е. В. Скифский доспех. — К., 1968.

Черненко Е. В. Скифские лучники. — К., 1981.

Рис. 22. Деякі групи пам'яток лісового Східної Європи скіфського часу та городища

Групи: I – Сіверськодонецька; II – Ворсклинська; III – пам'ятки на Пелі, Сеймі, у Подесенні;
 IV – Середньодніпровська група. 1 – Більськ; 2 – Люботин; 3 – Циркуні; 4 – Басівка; 5 – Ходосівка;
 6 – Жаботин.

Рис. 23. Плани деяких городищ (1, 2) та споруд (3–7) скіфського часу у дніпро-донецькому лісостепу

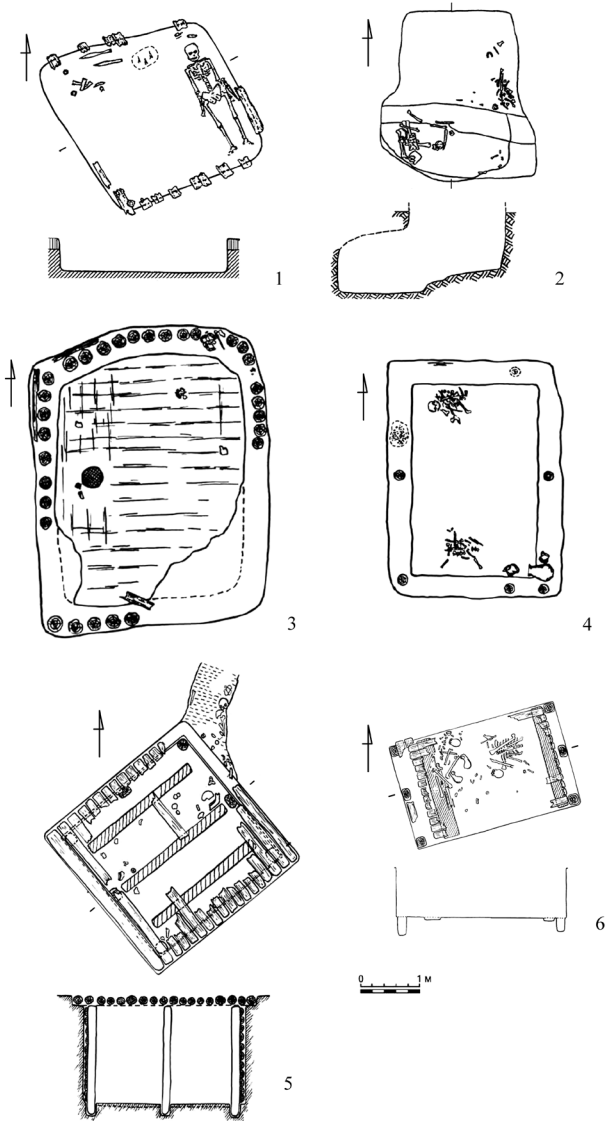
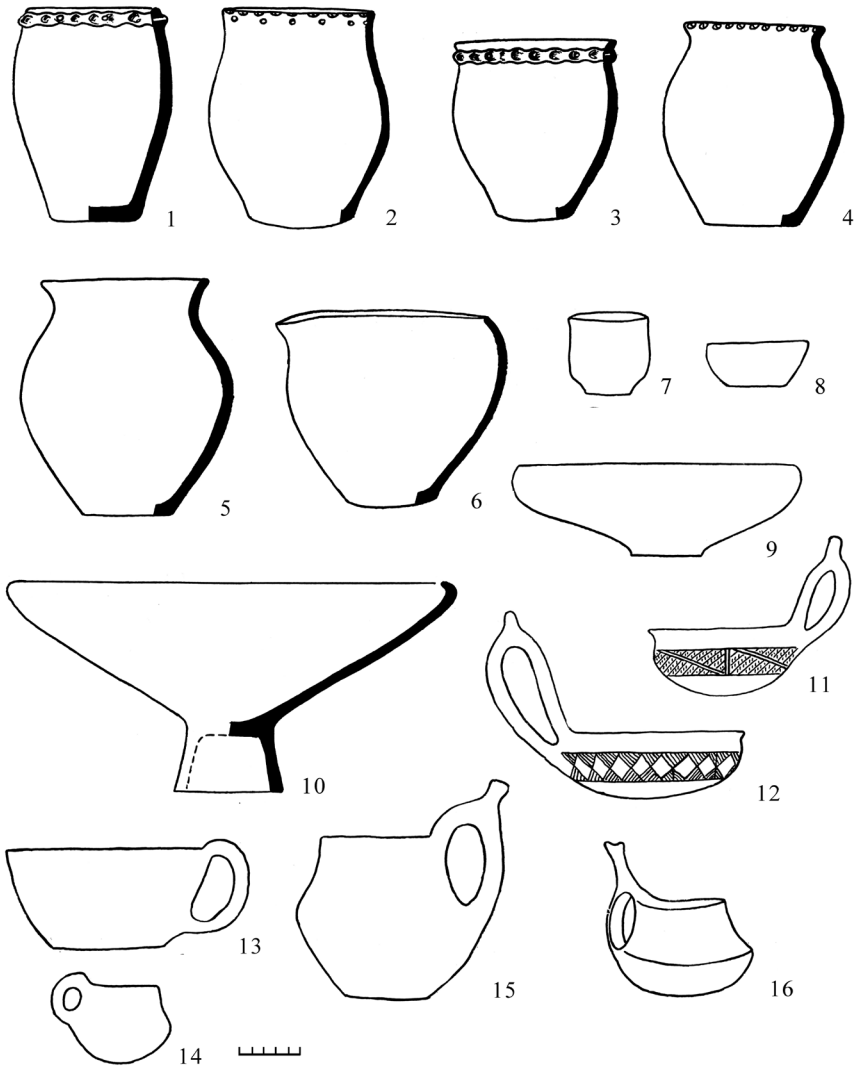

Рис. 24. Конструкція поховальних споруд у підкурганних похованнях скіфського часу у дніпро-донецькому лісостепу

Рис. 25. Кераміка на пам'ятках скіфського часу у дніпро-донецькому лісостепу на прикладі Західного Більського городища

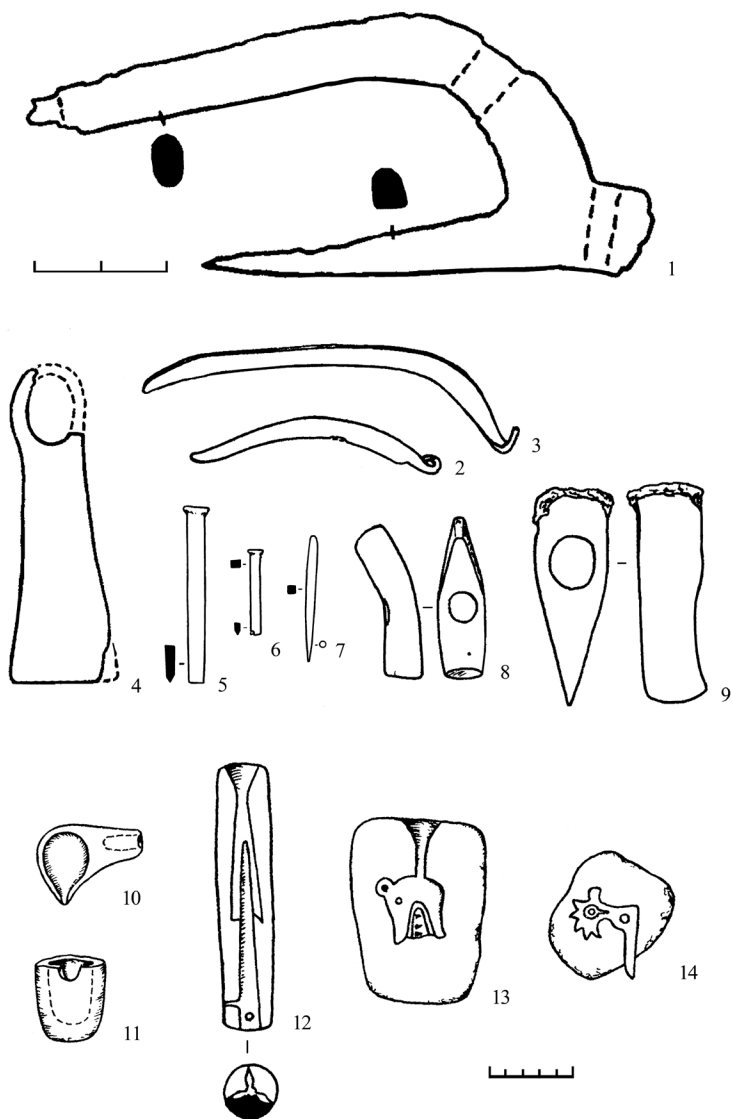
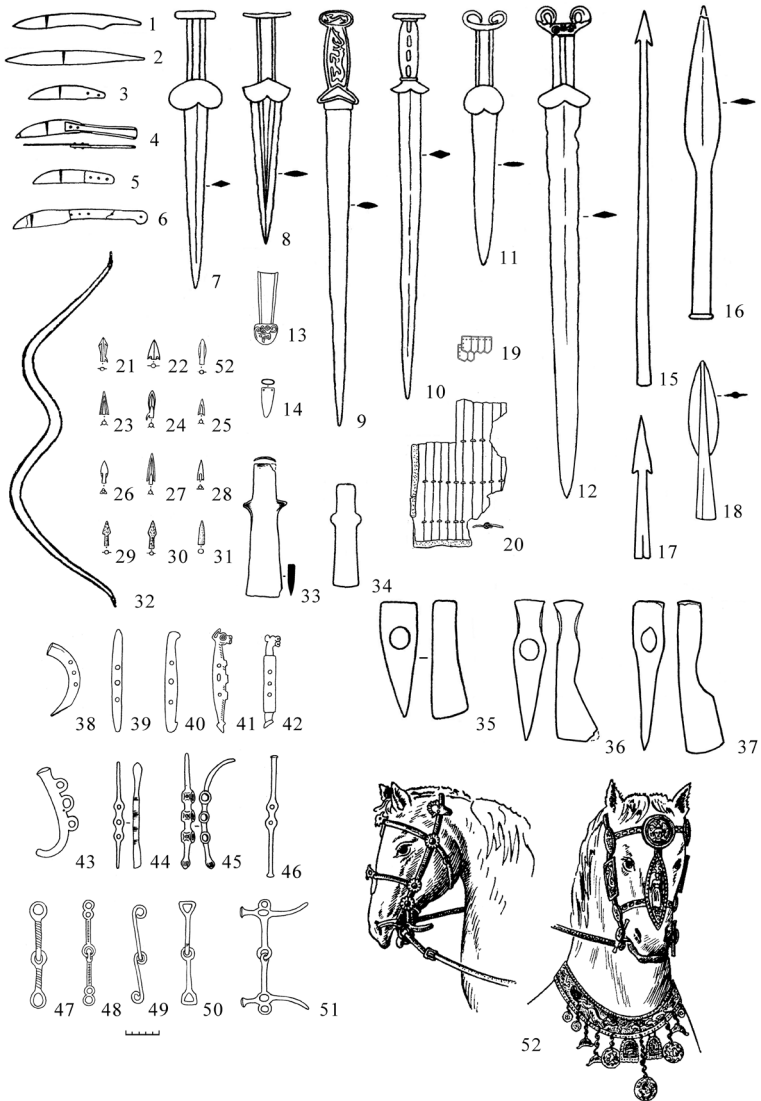

Рис. 26. Знаряддя праці на пам'ятках скіфського часу

Рис. 27. Знаряддя праці (1– 6, 33– 35), зброя (7– 32, 36– 51), кінська зброя (38– 52) на пам'ятках скіфського часу

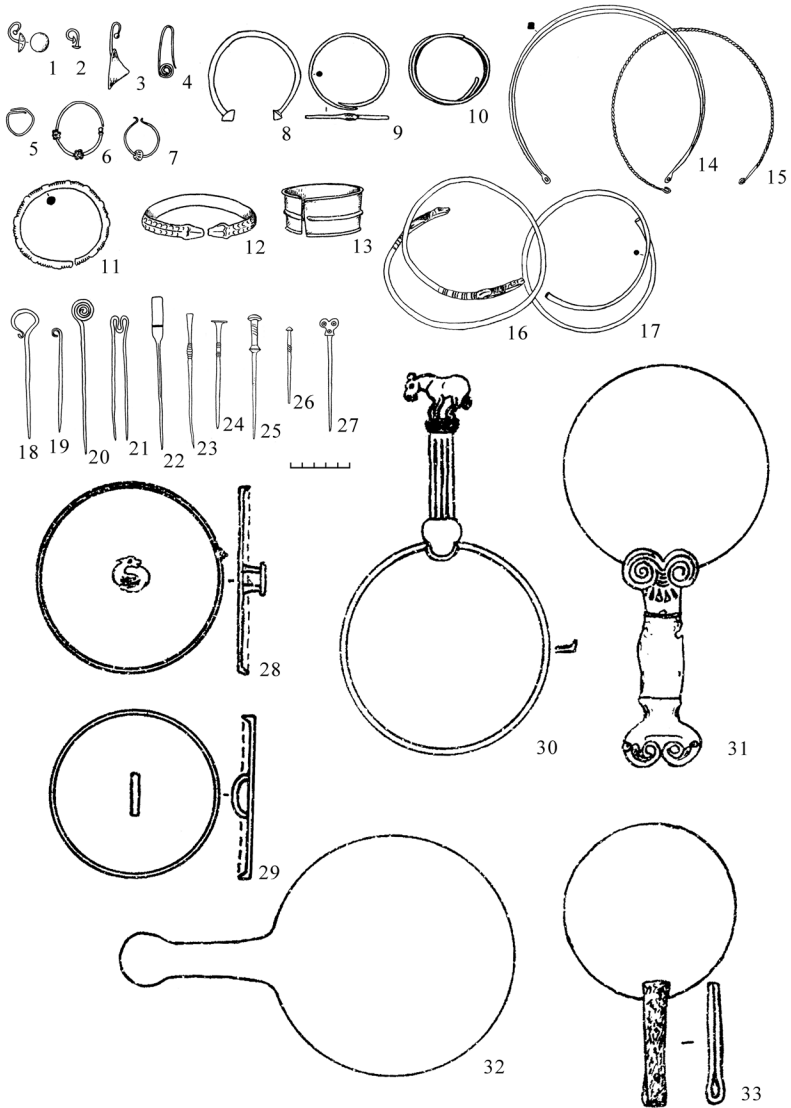

Рис. 28. Прикраси, деталі вбрання та предмети побуту на пам'ятках скіфського часу

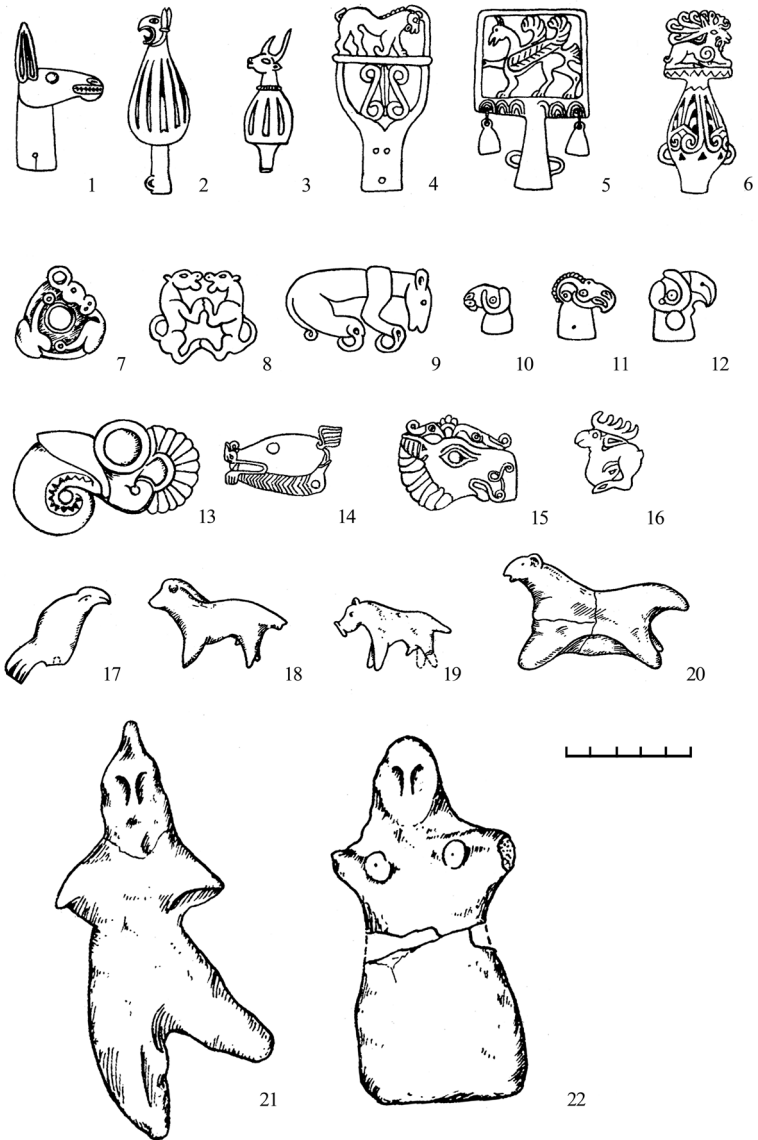

Рис. 29. Металеві вироби у «звериному стилі» (1–16) та глиняна пластика (17–22) на пам'ятках скіфського часу

Розділ 6

Матеріальна культура населення дніпро-донецького лісостепу пізньоримського часу – початку доби Великого переселення народів (черняхівська культура)

Теоретичні питання

1. Поняття «римський час», «доба Великого переселення народів», «Барбарікум».
2. Ареал та епонімна пам'ятка черняхівської культури. Різниця між відкриттям епонімної пам'ятки та виділенням культури.
3. Види пам'яток культури: поселення, могильники, монетні, монетно-речові скарби. Питання про городища.
4. Могильники: «поле поховань», біритуалізм, інгумації, кремації, кенотафи, поховальна споруда, поховальний інвентар.
5. Кружальна кераміка: виробництво, групи та види посудин.
6. Ліпна кераміка.
7. Знаряддя праці, зброя та предмети побуту.
8. Деталі одягу та прикраси.
9. Основні типи римського імпорту на пам'ятках черняхівської культури: амфори, скляні вироби, монети.
11. Датування культури та його критерії.

Практична робота

А. З контурною картою:

1. Нанести ареал черняхівської культури, позначити синхронні сусідні культурні групи.

2. Позначити регіони черняхівської культури за географічним принципом, річковими системами.

3. Нанести деякі поселення в різних частинах ареалу черняхівської культури.

4. Нанести епонімну пам'ятку культури та деякі могильники в різних частинах ареалу черняхівської культури.

Б. Малювання, креслення:

1. Плани та профілі споруд різного типу на поселеннях з позначенням їх частин.

2. План та профіль гончарного горну з позначенням його частин.

3. Основні типи поховань-кремацій та поховань-інгумацій.

4. Основні типи кружальних посудин. Головні типи орнаменту.

5. Основні типи ліпних посудин.

6. Основні типи фібул з черняхівських пам'яток.

7. Основні типи поясних пряжок з черняхівських пам'яток.

8. Основні типи рогових гребенів з черняхівських пам'яток.

9. Основні типи знарядь праці з черняхівських пам'яток.

10. Основні типи прикрас з черняхівських пам'яток.

Література до розділу

А. Загальний огляд пізньоримського часу та доби Великого переселення народів у Східній Європі

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Навчальний посібник. — К., 2012. — С. 81–93.

Б. Черняхівська культура: загальне

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Навчальний посібник. — К., 2012. — С. 208–217.

Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 70–100.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР. — К., 1985.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноСА. — Lublin, 2001.

Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981.

Черняховская культура // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. — М., 1993. — С. 123–170.

Щукин М. Б. Готский путь. — СПб., 2005.

В. Детали одягу: прикраси

Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // Свод археологических источников. — 1966. — Вып. Д 1-30. — 168 с.

Гопкало О. В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.

Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // Советская археология. — 1969. — № 1. — С. 147–159.

Петраускас О. В. Фібули «військового типу» черняхівської культури (за матеріалами пам'яток України) // Археологія і давня історія України. — К., 2010. — Вип. 2. — С. 191–207.

Петраускас О. В., Синица Е. В. Фибулы «щиткового типа» черняховской культуры // Germania-Sarmatia. — Калининград, 2010. — II. — С. 243–263.

Г. Римський імпорт в ареалі черняхівської культури

Бейдин Г. В., Мызгин К. В. Находки боспорских монет в ареале черняховской культуры // Germania-Sarmatia. — Калининград–Курск, 2010. — II. — С. 135–145.

Кропоткин А. В., Кропоткин В. В. Северная граница распространения амфор римского времени в Восточной Европе // Могильники черняховской культуры. — М., 1988. — С. 168–184.

Любичев М. В. Погребение с римским импортом на могильнике черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина) // Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов. — Харьков, 2009. — С. 72–90.

Магомедов Б. В. Римские амфоры в черняховской культуре // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 52–59.

Магомедов Б. В., Диденко С. В. Краснолаковая керамика в черняховской культуре // Боспорские исследования. — 2009. — Т. XXI. — С. 320–349.

Мызгин К. В. Римские монеты в ареале черняховской культуры: проблема источников поступления // *Stratum plus*. — 2013. — № 4. — С. 217–233.

Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н. э. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1978. — Вып. 156. — С. 16–21.

Eggers H.-J. Der römische Import im freien Germanien // *Atlas Urgesch.* — 1. — Hamburg, 1951.

Д. Кераміка

Бобринский А. А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. — М., 1991.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноСоветская археология. — Lublin, 2001.

Сымонович Э. А. Орнаментация черняховской керамики // *Материалы и исследования по археологии СССР*. — 1964. — № 116. — С. 270–361.

Симонович Е. О. Черняхівські горщики Подніпров'я // *Археологія*. — 1981. — № 36. — С. 41–54.

Симонович Е. О. Черняхівська кераміка Подніпров'я // *Археологія*. — 1983. — № 36. — № 43. — С. 71–85.

Шульцце Э., Любичев М. В. Об изготовлении гончарной керамики в черняховской культуре. Гончарный горн на поселении Войтенки (Восточная Украина) // *Археологія і давня історія України*. — К., 2010. — Вип. 2 : *Археологія Правобережної України*. — С. 183–190.

Шульцце Э., Любичев М. В. Керамика из могильника и поселения Войтенки-1 (Восточная Украина): сравнительный анализ // *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*. — Тула, 2010. — Ч. 2. — С. 33–62.

Є. Питання хронології

Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // *Труды V Международного конгресса археологов-славистов*. — К., 1988. — Т. 4. — С. 34–46.

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноСА. — Lublin, 2001.

Петраускас О. В., Шишкин Р. Г. Могильник и поселение у с. Великая Бугаевка и их место в системе древностей позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов в Среднем Поднепровье // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2010. — Ч. 2. — С. 19–32.

Ж. Могильники та поховальний звичай

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноСА. — Lublin, 2001.

Могильники черняховской культуры. — М., 1979.

Могильники черняховской культуры. — М., 1988.

Некрасова А. Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87–200.

Обломський А. М. Типи поховань на черняхівському могильнику Компаніїці (етнокультурна інтерпретація) // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 76–88.

Петраускас О. В. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія) // Археологія. — 2002. — № 3. — С. 40–65.

Рудинський М. Я. Кантамирівські могили римської доби // Записки Всеукраїнської археологічної комісії. — К., 1930. — Т. 1. — С. 127–158.

Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // Свод археологических источников. — 1983. — Вып. Д 1-22.

3. Зброя, військове спорядження в Барбарикумі та черняхівській культурі

Магомедов Б. В., Левада М. Е. Оружие черняховской культуры // Материалы по археологии, истории, этнографии Таврии. — 1996. — Вып. V. — С. 304–323.

Biborski M. Miecze z okresu wplywow rzymskich na obszarze kultury przeworskiej // Materiały Archeologiczne. — 1978. — XVIII. — S. 53–165.

Ginalski E. Ostrogi kabłakowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna // Przegląd Archeologiczny. — 1991. — Vol. 38. — S. 56–82.

І. Скляний посуд у Барбарікумі та черняхівській культурі

Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноСА. — Lublin, 2001.

Gavritukhin I. Cut Glass Beakers within the Context of Studies in the Connections between the South of Eastern Europe and Scandinavia in the Late Period of Roman Influence and the Great Migration Period // *Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period.* — Kristiansand–Simferopol, 2011. — P. 39–70.

Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des. 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // *Acta Praehistorica et Archaeologica.* — 1972. — № 3. — S. 109–170.

Rau G. Spätantike Facettschliffgläser in Nord- und Osteuropa // *Acta Praehistorica et Archaeologica.* — 2008. — Bd. 40. — S. 221–240.

К. Синхронні культурні групи – сусіди черняхівської культури

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця С. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Навчальний посібник. — К., 2012. — С. 94–103, 123–130, 131–139.

Вакуленко Л. В. Українські Карпати у пізньоримський час. — К., 2010.

Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). — К., 1992.

Крапивина В. В. Ольвия. Матеріальна культура II–V в.в. — К., 1993.

Симоненко А. В. Европейские аланы и аланы-танаиты в Северном Причерноморье // *Российская археология.* — 2001. — № 4. — С. 77–91.

Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья в III–V вв. — К., 1984.

Терпиловский Р. В. Киевская и черняховская культуры // *Stratum plus.* — 2000. — № 4. — С. 303–311.

Терпиловський Р. В. До проблеми контактів між київською та черняхівською культурами на ранньому етапі розвитку // *Археологія.* — 2002. — № 3. — С. 18–26.

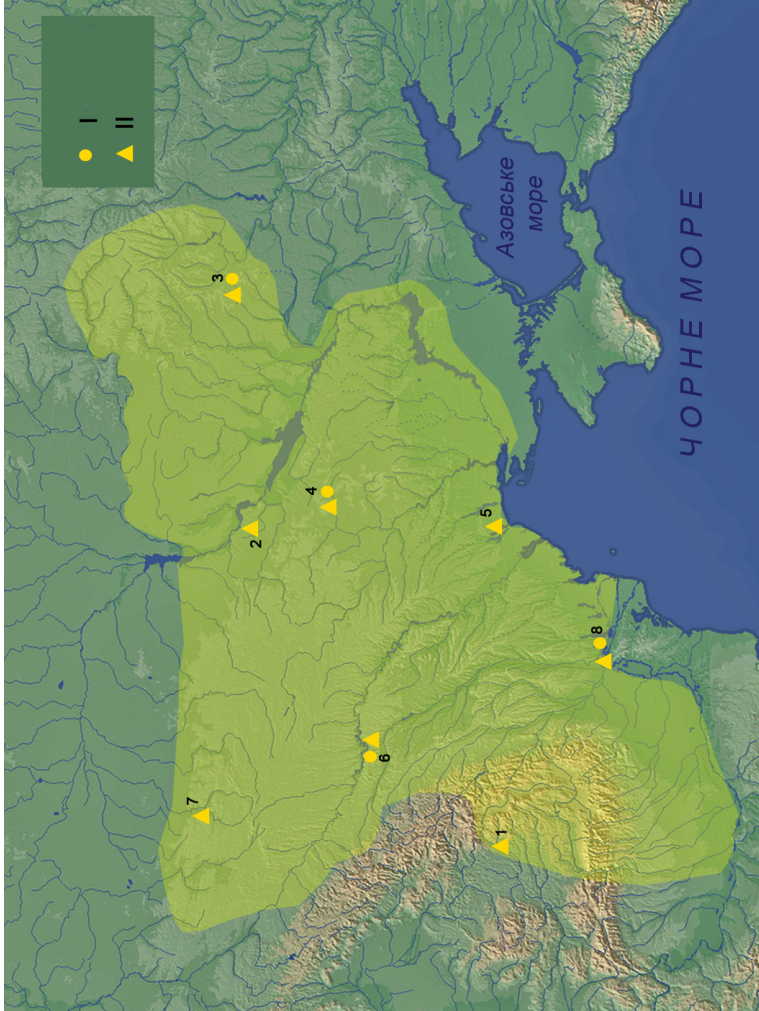
Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. — Lublin, 2004.

Andrzejowski J. The Przeworsk Culture. A brief story (for the foreigners) // *Worlds apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age.* — København–Warszawa, 2010. — p. 59–110.

Khrapunov I. *The Crimea in the Early Iron Age. An ethnic history.* — Simferopol–Kristiansand, 2012.

Рис. 30. Черняхівська культура та деякі її пам'ятки

Умовні позначення: I – поселення; II – могилиники. 1 – Синтана-де-Муреш; 2 – Черняхів; 3 – Війтенки; 4 – Маслове; 5 – Ранжеве; 6 – Комарів; 7 – Батів; 8 – Нагорне.

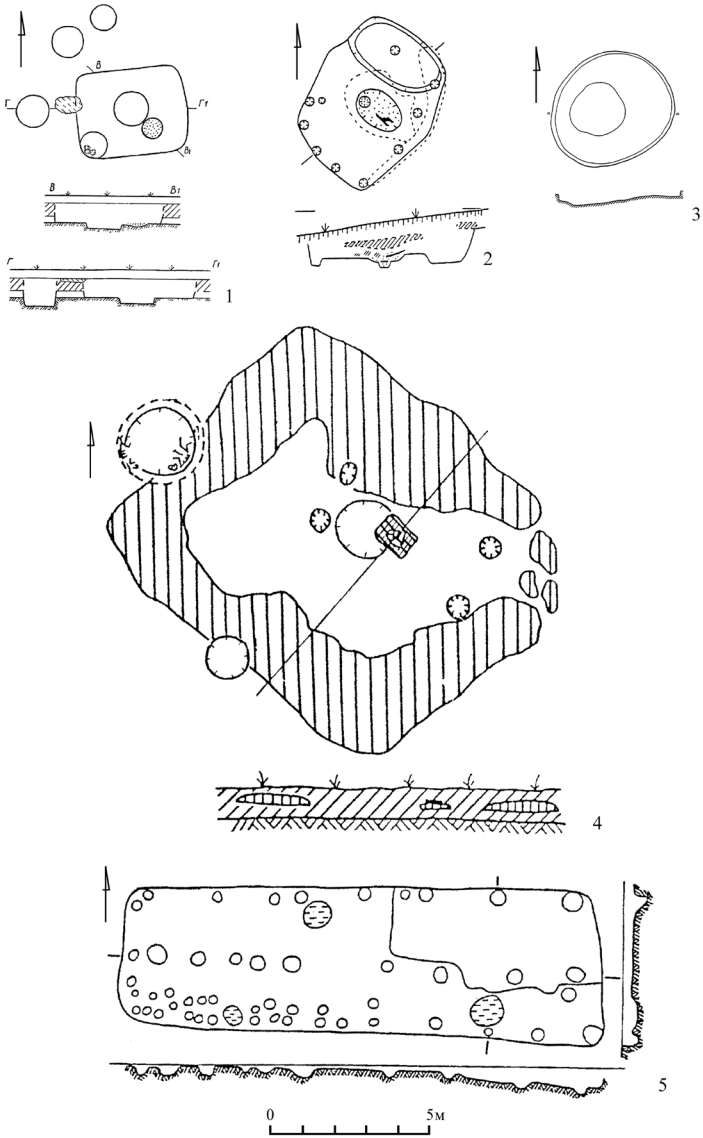
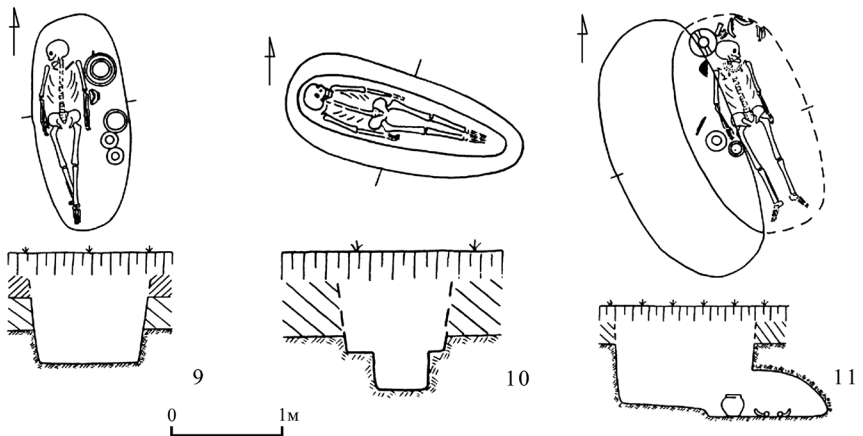
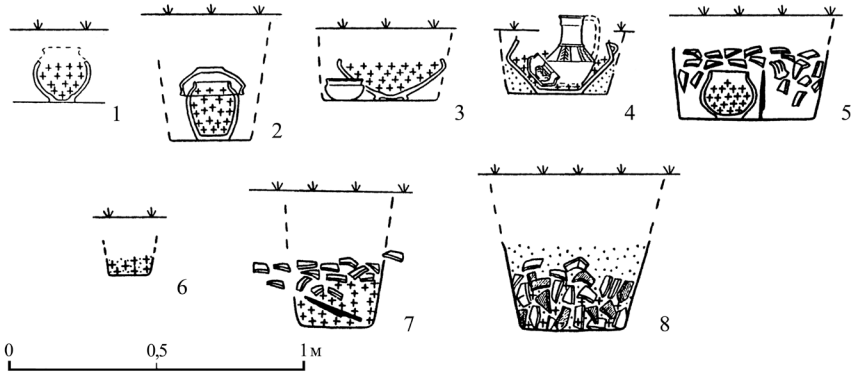

Рис. 31. Головні типи споруд на поселеннях черняхівської культури

Рис. 32. Головні типи поховань та конструкції поховальних споруд на могильниках черняхівської культури

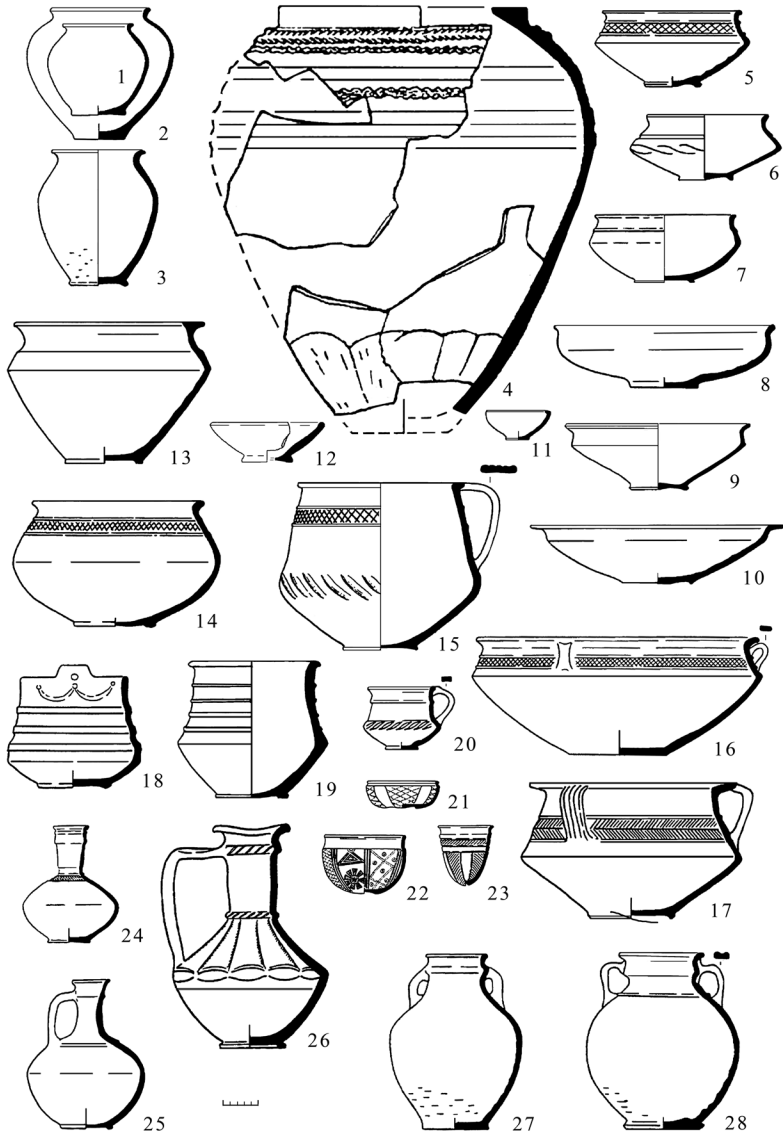

Рис. 33. Кераміка черняхівської культури

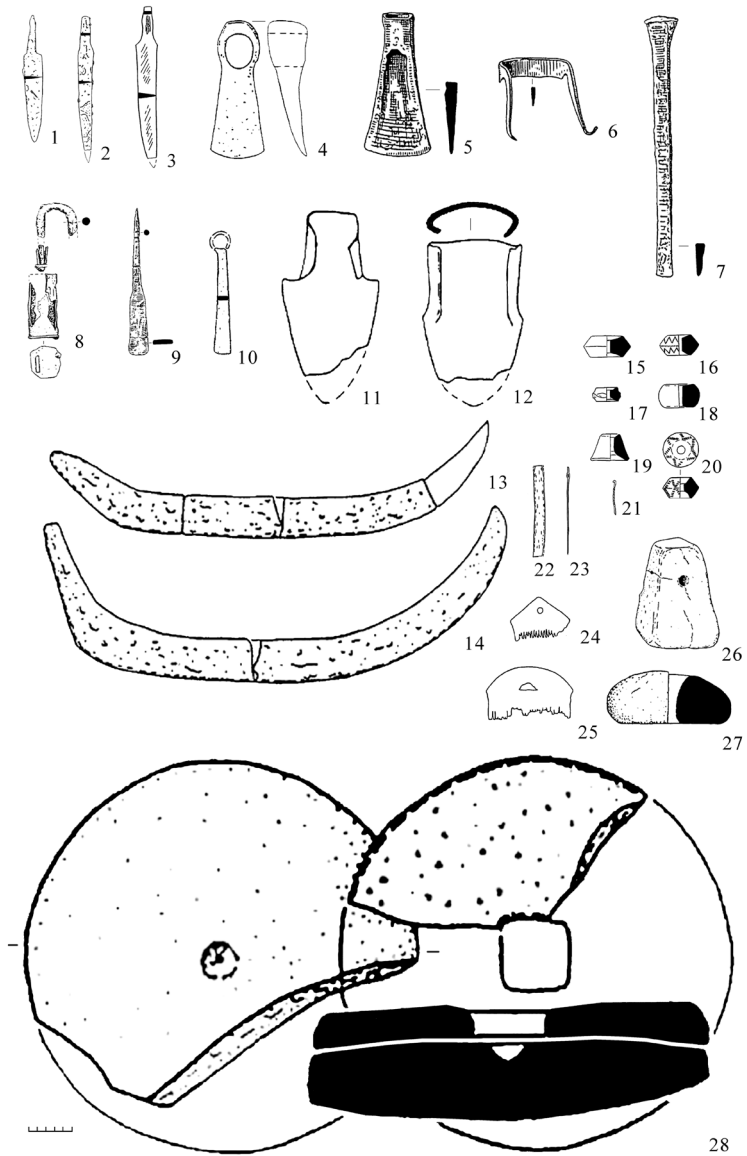

Рис. 34. Знаряддя праці на пам'ятках черняхівської культури

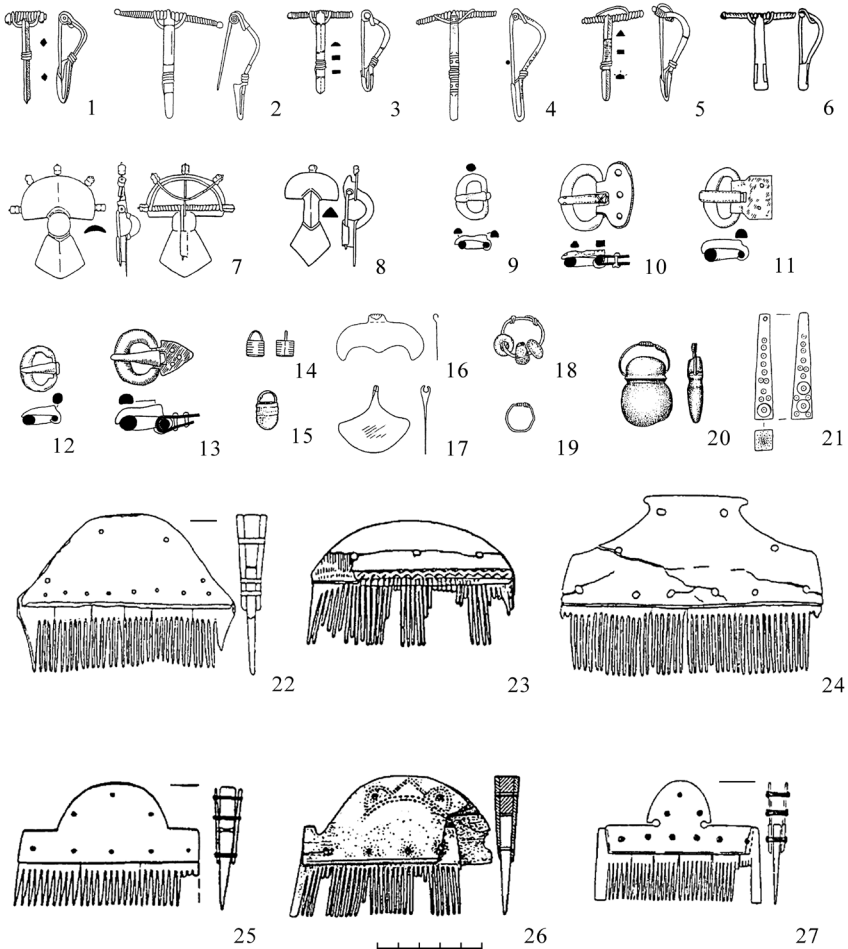
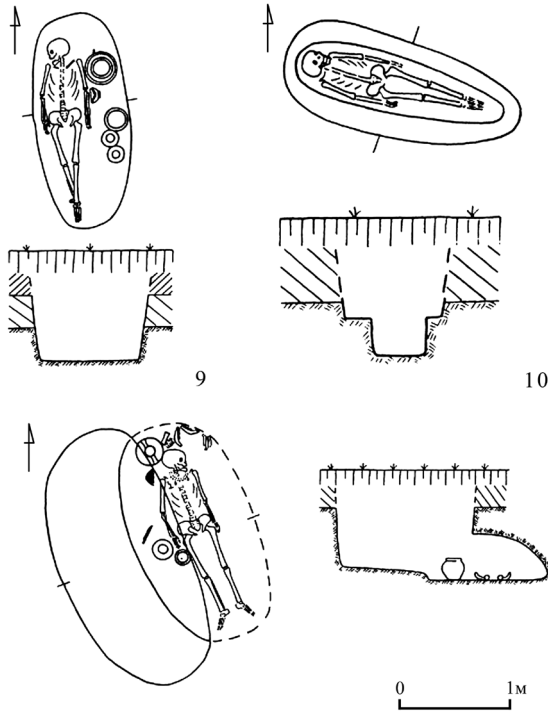
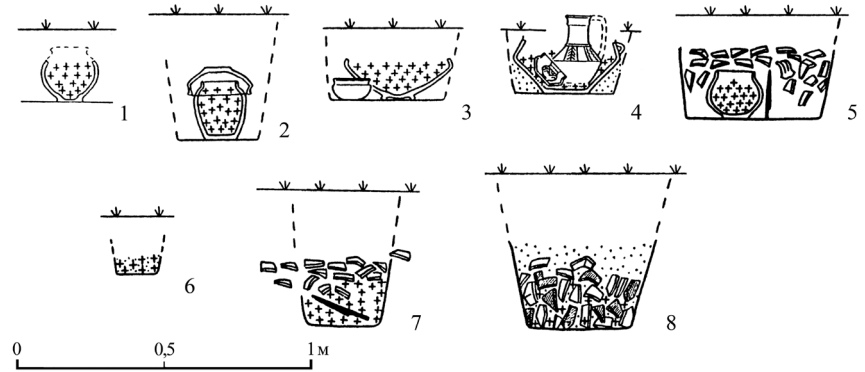

Рис. 35. Деталі одягу (1 – 13, 22 – 27) та прикраси (14 – 21) на пам'ятках черняхівської культури

Рис. 36. Зброя (1–24), спорядження вершника (25–27) та кінська зброя (28–30) на пам'ятках черняхівської культури

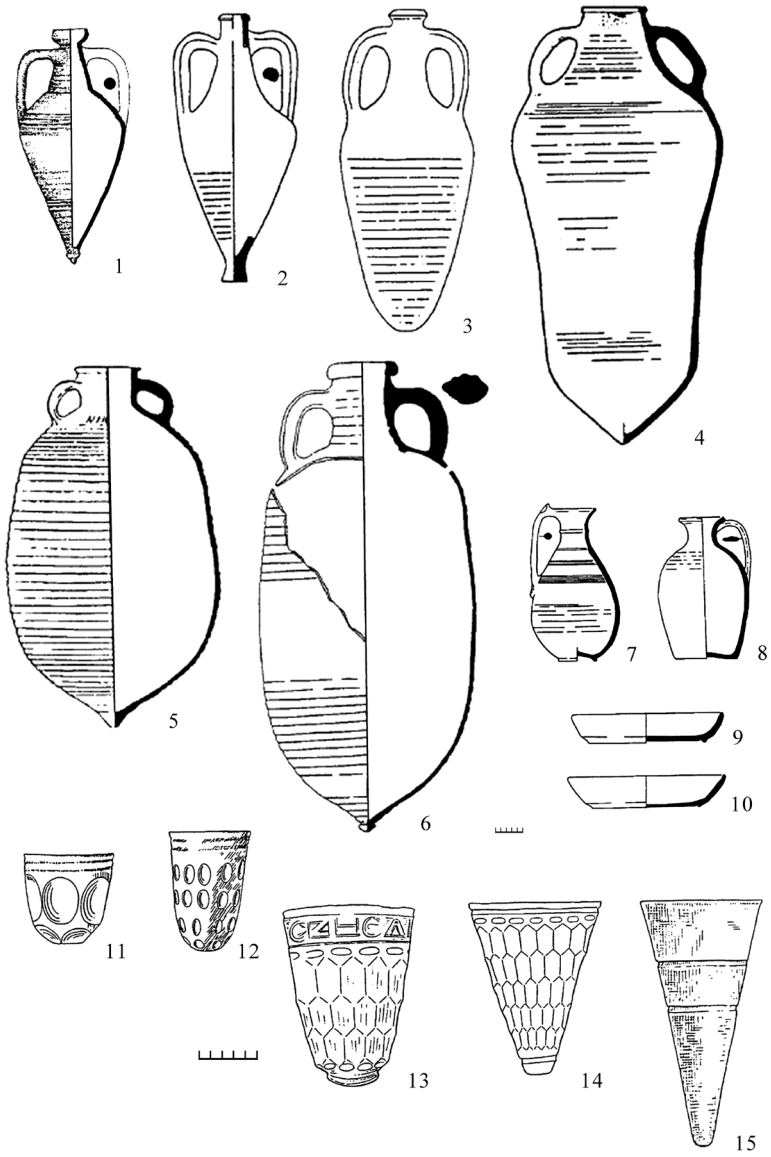

Рис. 37. Римський імпорт на пам'ятках черняхівської культури

Розділ 7

Матеріальна культура археологічних груп дніпро-донецького степу – лісостепу доби раннього середньовіччя (пеньківська, салтівська культури)

Теоретичні питання

Пеньківська культура

1. Ареал пеньківської культури та сусідні синхронні культури в Східній Європі.
2. Поселення: топографія, типи споруд і деталі їх конструкції.
3. Скарби VII ст. («старожитності антів»): склад, розповсюдження, питання про культурний контекст. Речі зі складу скарбів на пеньківських поселеннях та в поховальному інвентарі.
4. Питання про поховання та могильники пеньківської культури: поховання-кремації, поховання-інгумації з речами кола «старожитностей антів».
5. Кераміка: форми ліпних посудин, кружальна кераміка пастирського та канцерського типів.
6. Знаряддя праці, зброя, прикраси.

Салтівська культура

1. Ареал салтівської (салтово-маяцької) культури. Епонімічні пам'ятки.
2. Спектр пам'яток (джерел) салтівської культури: відкриті поселення, городища, могильники, скарби.
3. Відкриті поселення: топографія, типи споруд.

4. Городища з кам'яними стінами: географія, топографія, фортифікація, планіграфія.
5. Городища з дерево-земляними укріпленнями: географія, топографія, фортифікація, планіграфія.
6. Катакомбні могильники: топографія, планіграфія, конструкція поховальних споруд, деталі поховального звичаю, поховальний інвентар.
7. Могильники із звичайними ґрунтовими ямами: топографія, планіграфія, конструкція поховальних споруд, деталі поховального звичаю, поховальний інвентар.
8. Могильники з похованнями-кремаціями: топографія, планіграфія, конструкція поховальних споруд, деталі поховального звичаю, поховальний інвентар.
9. Ліпна та кружальна кераміка: виробництво, групи та типи, асортимент посудин, орнамент.
10. Знаряддя праці: сільськогосподарські, ремісничі.
11. Зброя.
12. Кінська зброя.
13. Прикраси та деталі одягу.
14. Верхньосалтівський археологічний комплекс: городище, поселення, могильник.
15. Саркел – Лівобережне Цимлянське городище.
16. Арабські монети в ареалі салтівської культури: знаходження, датування, значення для вивчення культури.
17. Локальні варіанти культури та критерії для їх виділення.
18. Датування салтівської культури та його критерії.

Практична робота

А. З контурною картою:

1. Нанести ареал пеньківської культури та позначити сусідні синхронні культури в Східній Європі.
2. В ареалі пеньківської культури позначити місцезнаходження деяких поселень, поховань та могильників.
3. Нанести місця знахідок скарбів VII ст.

4. Нанести центри виробництва кружалної кераміки VII ст.: Пастириське городище, Канцерка.
5. Нанести ареал салтівської культури.
6. В ареалі салтівської культури виділити локальні варіанти.
7. Нанести катакомбні могильники.
8. Нанести могильники з похованнями у звичайних ґрунтових ямах.
9. Нанести могильники та окремі поховання за обрядом кремації.
10. Нанести деякі відкриті поселення.
11. Нанести городища з кам'яними укріпленнями.
12. Нанести городища з дерево-земляними укріпленнями.

Б. Малювання, креслення:

1. Плани та профілі основних типів споруд на пеньківських поселеннях, деталі їх конструкції.
2. Речі – складові частини скарбів VII ст. («старожитності антів») та подібних речей, знайдених на пеньківських поселеннях.
3. Основні типи ліпних посудин та типів кружалної кераміки пастирського та канцерського типів.
4. Основні типи знарядь праці, зброї, прикрас.
5. Плани та профілі основних типів споруд на салтівських поселеннях та городищах, деталі їх конструкції.
6. Ескізний план деяких салтівських городищ (на вибір) з кам'яними та дерево-земляними укріпленнями.
7. Основні типи поховань на салтівських могильниках.
8. Основні типи посудин на пам'ятках салтівської культури, головні типи орнаменту.
9. Основні типи сільськогосподарських знарядь салтівської культури.
10. Основні типи наконечників списів з пам'яток салтівської культури.
11. Основні типи наконечників стріл з пам'яток салтівської культури.
12. Основні типи шабел з пам'яток салтівської культури.

13. Основні типи бойових сокир з пам'яток салтівської культури.
14. Основні типи елементів кінської зброї з пам'яток салтівської культури.
15. Основні типи прикрас з пам'яток салтівської культури.

Література до розділу

А. Загальний огляд археологічної епохи раннього середньовіччя в Південно-Східній Європі

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Навчальний посібник. — К., 2012. — С. 175–196.

Б. Пеньківська культура, скарби VII ст. («старожитності антів»)

Березовец Д. Т. Поселения уличей на Тясмине // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1963. — № 108. — С. 145–208.

Березовец Д. Т. Могильники уличів у долині р. Тясмин // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969.

Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепроовского Левобережья. — Л., 1981.

Дьяченко А. Г. Технология изготовления предметов из Цепляевского клада раннесредневекового времени // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1978. — С. 27–35.

Обломский А. М., Гавритухин И. О. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996.

Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI–IX ст. н. е. — К., 1980.

Приходнюк О. М. Пеньковская культура. — Воронеж, 1998.

Приходнюк О. М. Пастирське городище. — Київ–Чернівці, 2005.

Синиця Є. В. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пеньківської культури // *Vita antiqua*. — 1999.—№ 2.— С. 98–110.

Спицын А. А. Древности антов // Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР. — М., 1928. — С. 492–495.

Труды Волго-Донской археологической экспедиции. — Т. 2 // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1959. — № 75.

Рыбаков Б. А. Древности руссов // Советская археология. — 1953. — Т. 17. — С. 23–105.

Хавлюк П. И. Раннесредневековые поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 181–215.

В. Салтівська культура

Аксёнов В. С. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // Донская археология. — 2001. — № 1–2. — С. 62–78.

Аксёнов В. С. Об этнической неоднородности кремаций VIII – первой половины X вв. Подонцовья (по материалам Сухогомольшанского могильника салтовской культуры) // Хазарский альманах. — Киев–Харьков, 2004. — Т. 3. — С. 5–24.

Аксёнов В. С. Погребения всадников Нетайловского могильника салтовской культуры: типология и хронология (по материалам 2003–2010 годов) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Т. 9. — Хазарское время. — Донецк, 2012. — С. 207–242.

Артамонов М. И. История хазар. — Л., 1962.

Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII–X вв. — М., 1987.

Бабенко В. А. Памятник хазарской культуры на юге России. Каменный город // Труды XV Археологического съезда. — М., 1914. — Т. 1. — С. 464–470.

Березовец Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959–1960 гг. // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 18–22.

Иченская О. В. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1981. — С. 80–96.

Колода В. В. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. — Харьков, 1999.

Колода В. В. Салтовское гончарное производство (по материалам ремесленного центра в урочище Роганина) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 219–232.

Колода В. В. Южная линия обороны городища в с. Мохнач (к проблеме славяно-хазарских отношений) // Восточноевропейский археологический журнал. — 2002. — № 4. — С. 109–120.

Колода В. В. Исследования Волчанского городища // Древности. — Харьков, 2004. — С. 265–271.

Колода В. В., Горбаненко С. А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010.

Красильников К. И. Гончарная мастерская салтовской культуры // Советская археология. — 1976. — № 3. — С. 267–278.

Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне Дона // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1958. — № 62. — С. 85–150.

Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.

Плетнева С. А. От кочевий к городам // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1967. — № 142.

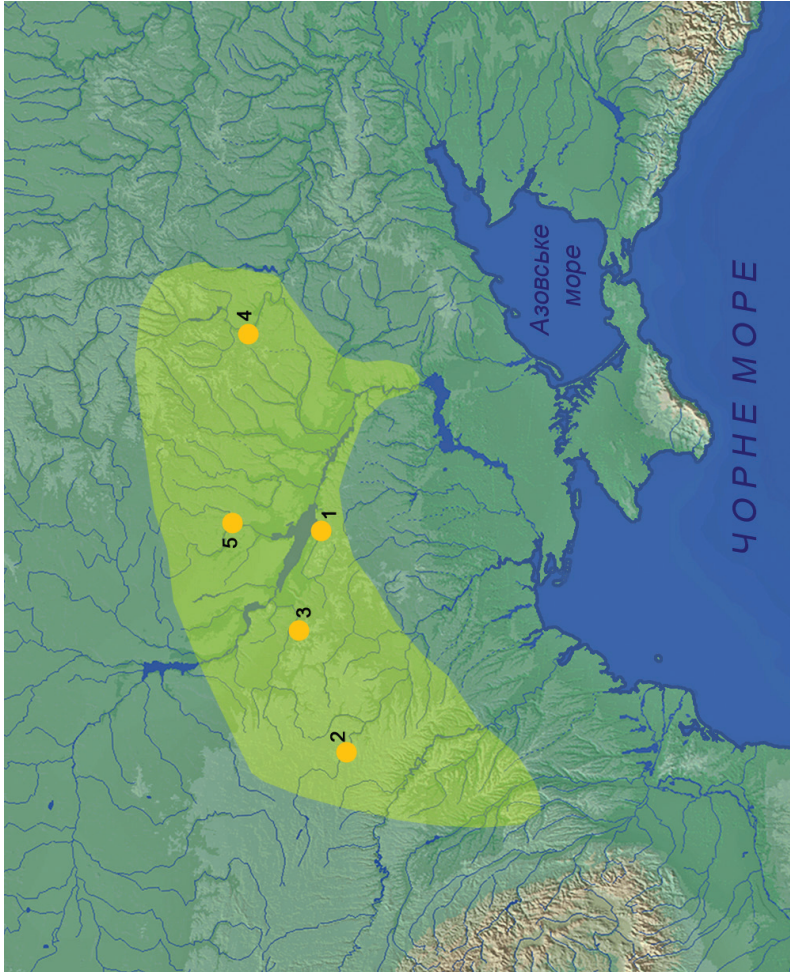
Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 62–75.

Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.

Семенов-Зусер С. А. Розкопки коло Верхнього Салтова 1949 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1949. — Т. 1. — С. 112–135.

Семенов-Зусер С. А. Дослідження Салтівського могильника // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1952. — Т. 3. — С. 271–284.

Флеров В. С. Орудия VIII–IX вв. для орнаментации керамики // Советская археология. — 1972. — № 3. — С. 351–353.

Рис. 38. Арешл пеньківської культури та деякі її поселення
1 – Пеньківка; 2 – Скїбінці; 3 – Вільховчик; 4 – Занки; 5 – Хитці.

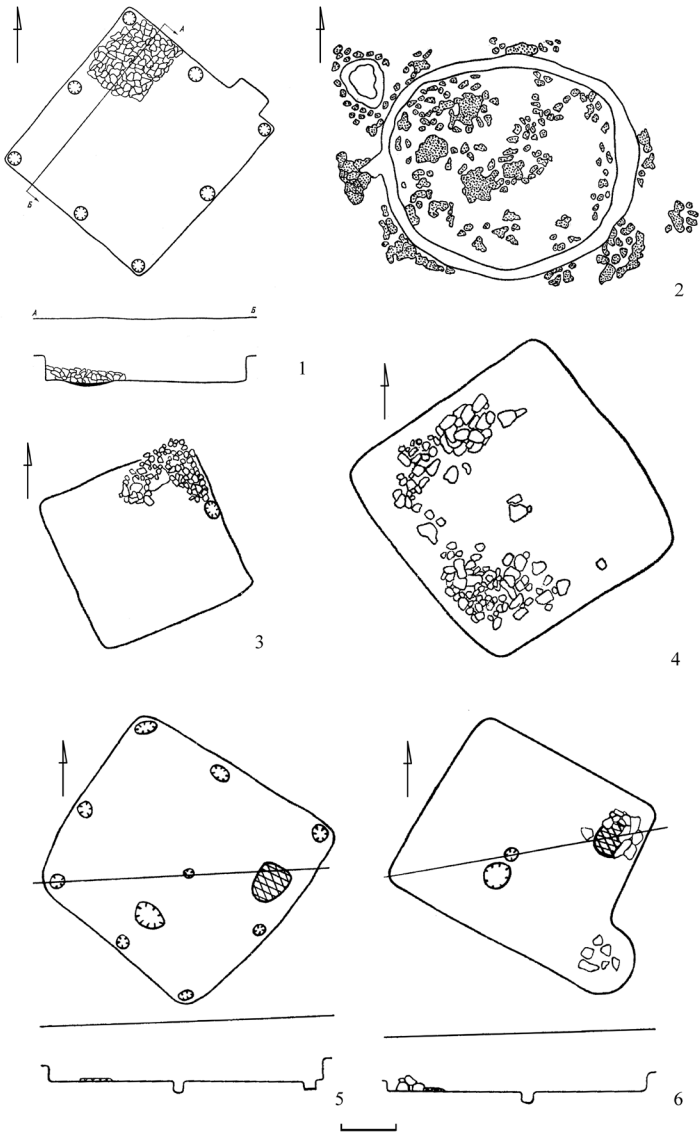

Рис. 39. Споруди на поселеннях пеньківської культури

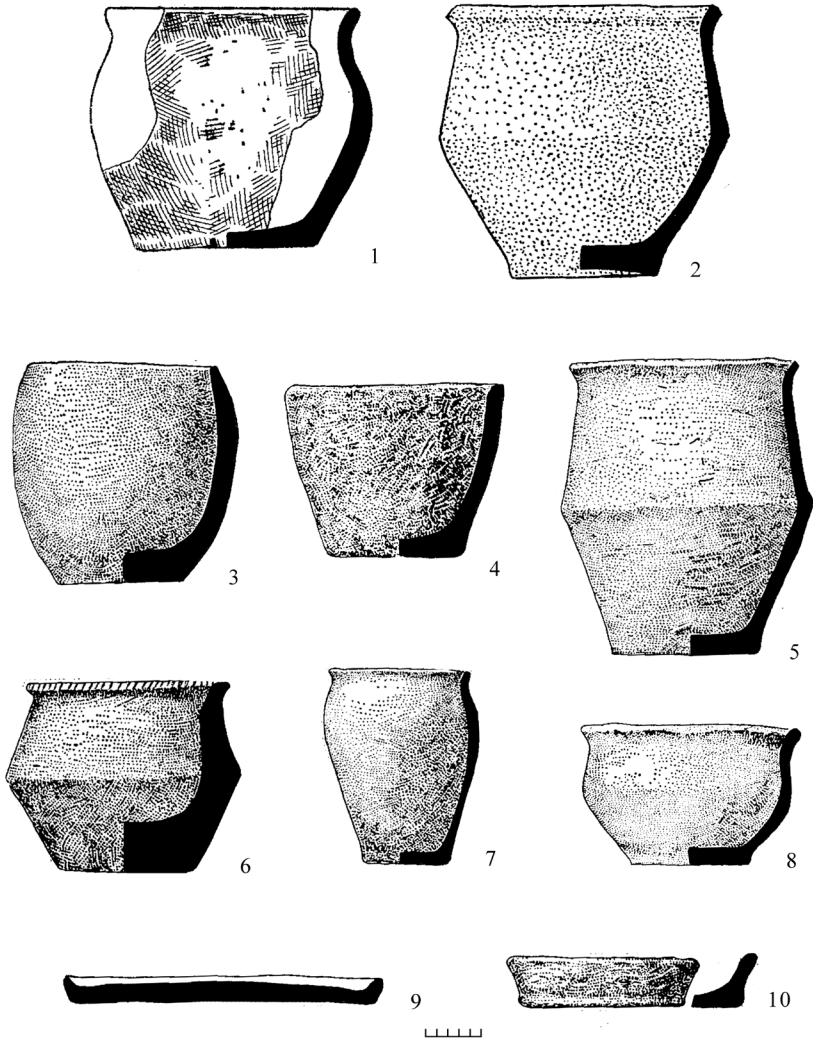

Рис. 40. Кераміка ньонківської культури

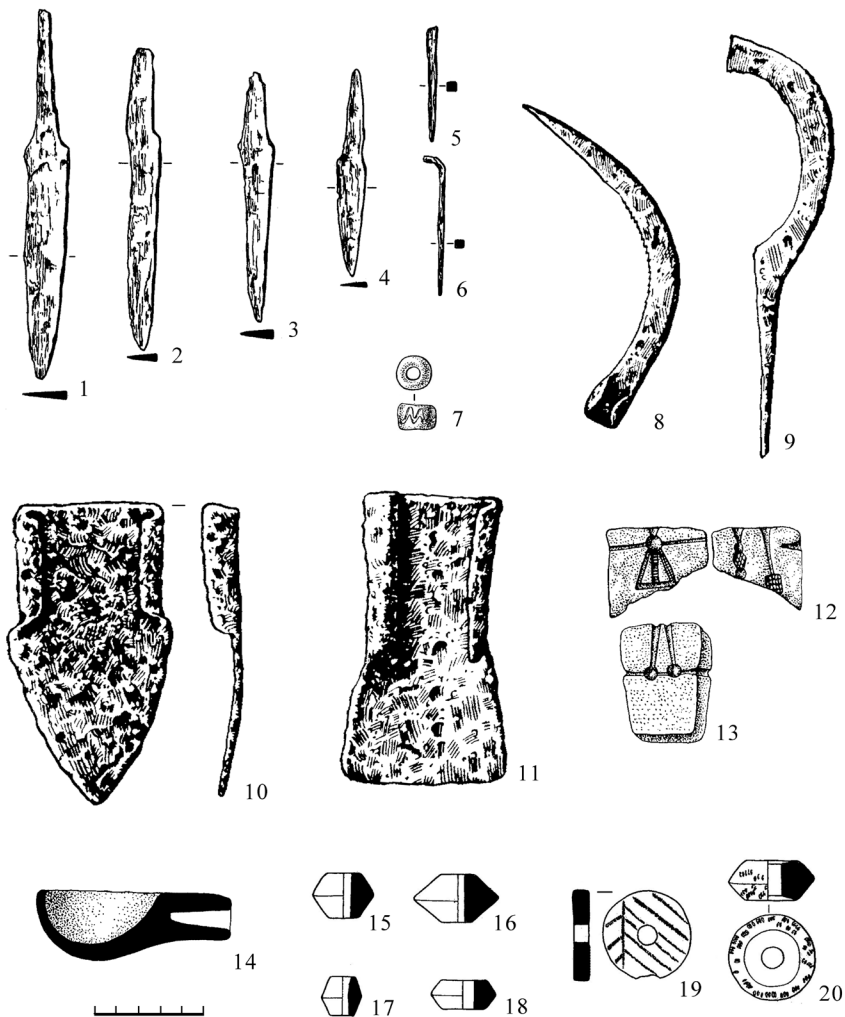

Рис. 41. Речі з поселень пеньківської культури

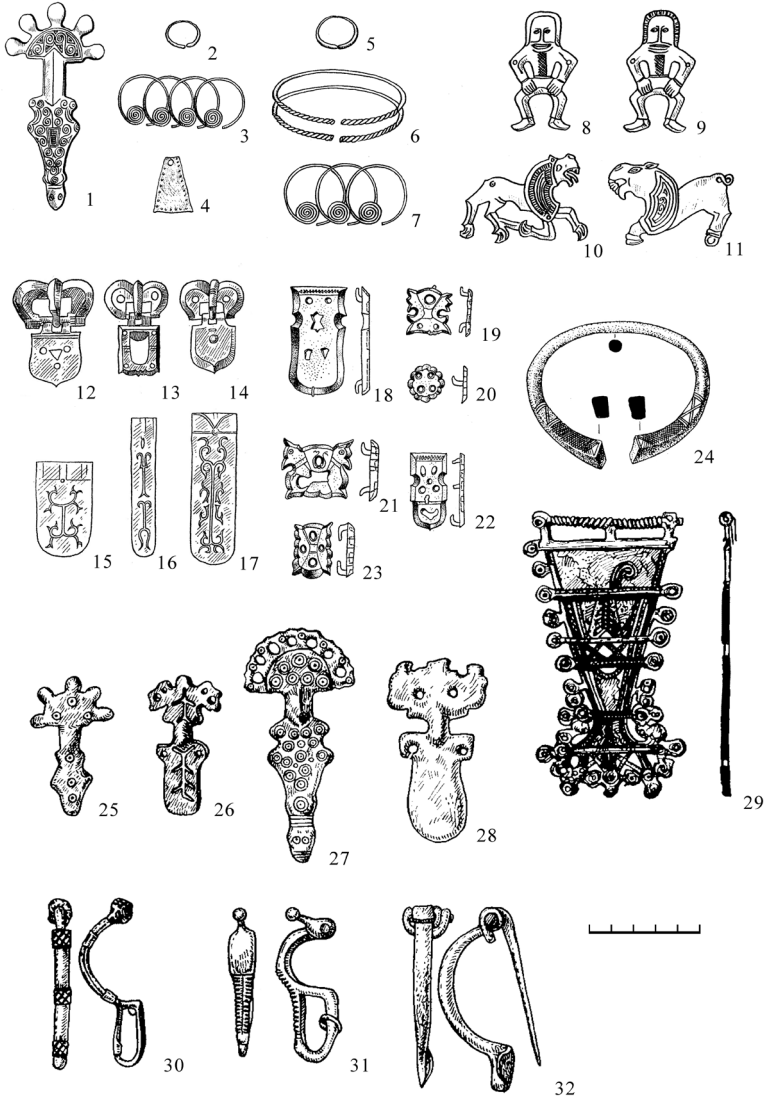
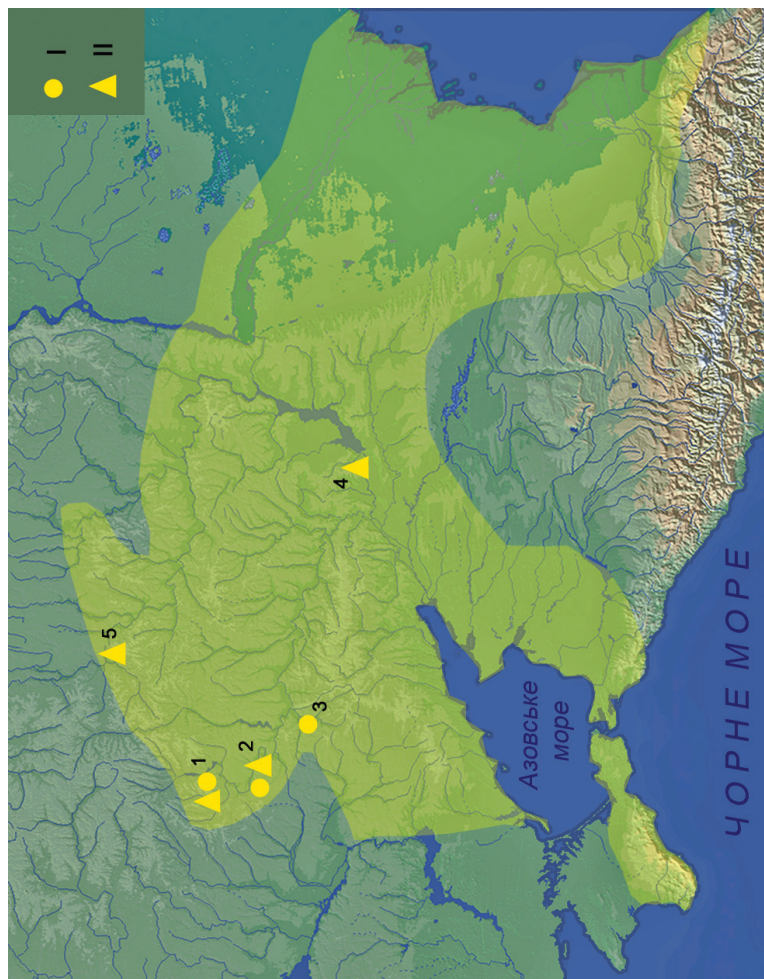

Рис. 42. Речі зі складу «антських скарбів» VII ст. (1–24) та поселень пеньківської культури (25–32)

Рис. 43. Ареал сарматської культури та деякі її пам'ятки

Умовні позначення: I – могильники; II – городища; 1 – Верхній Салтів; 2 – Суха Гомільша; 3 – Зливки; 4 – Правобережне Цимлянське городище; 5 – Маяцьке городище.

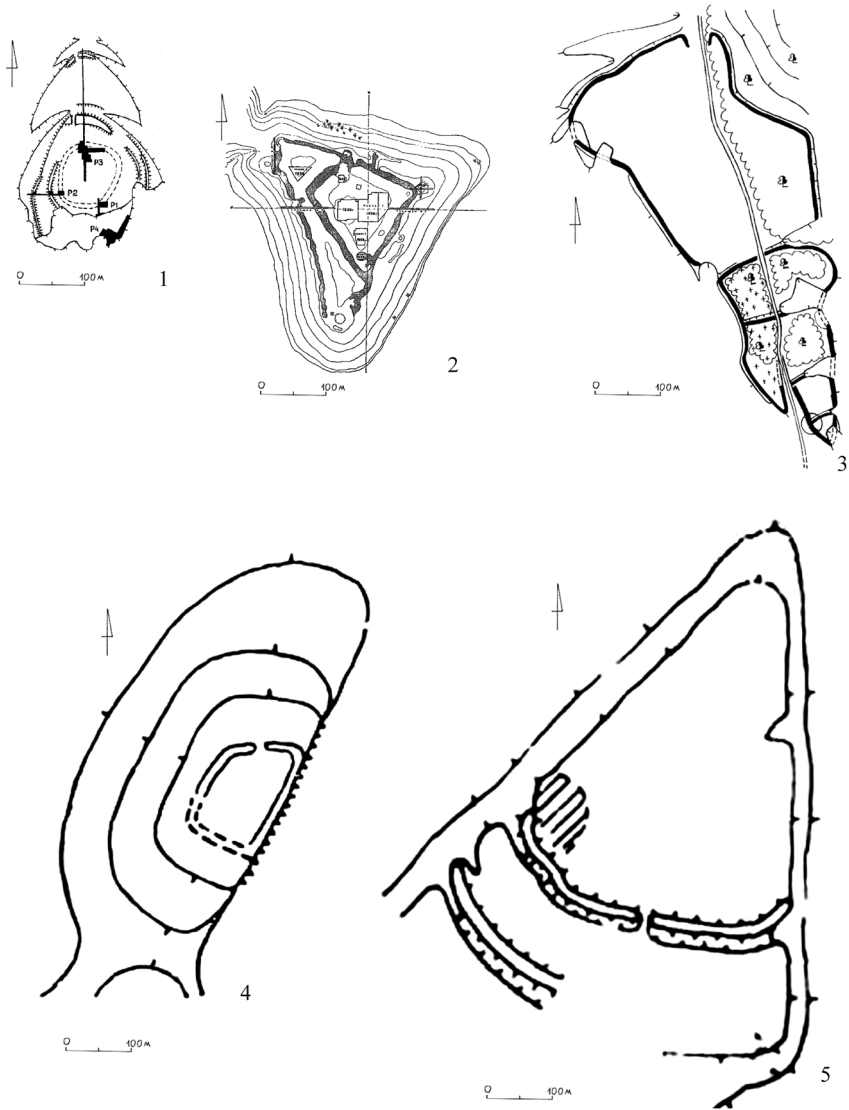

Рис. 44. Городища салтівської культури (плани)

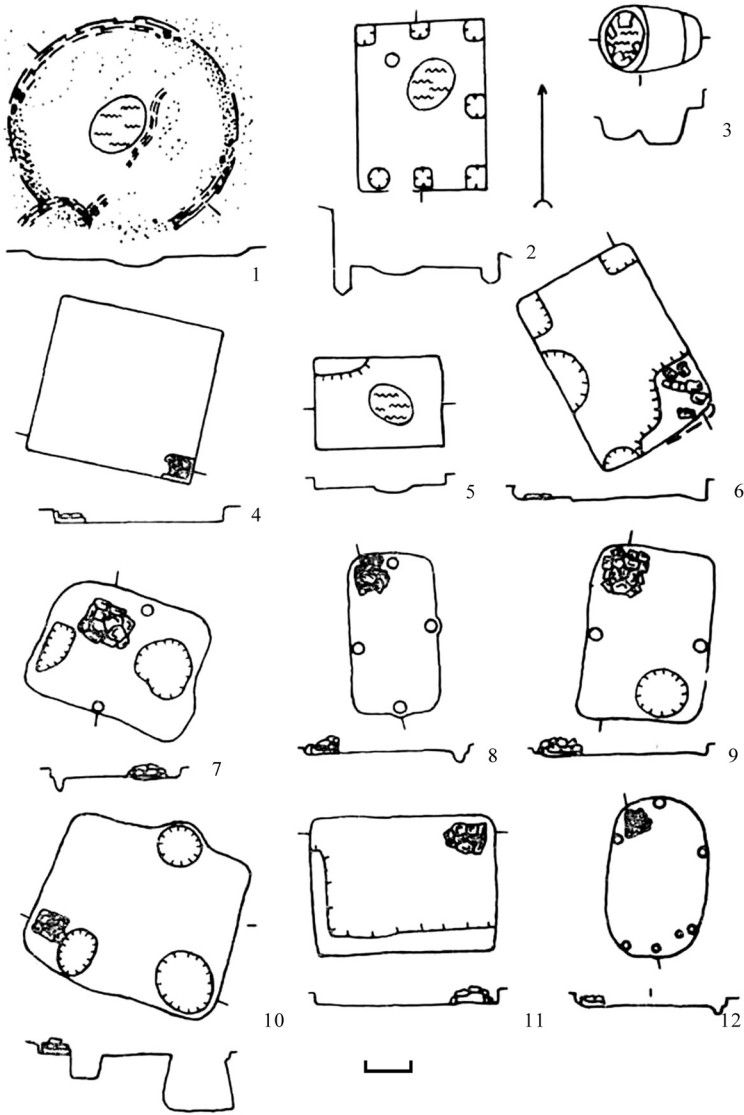
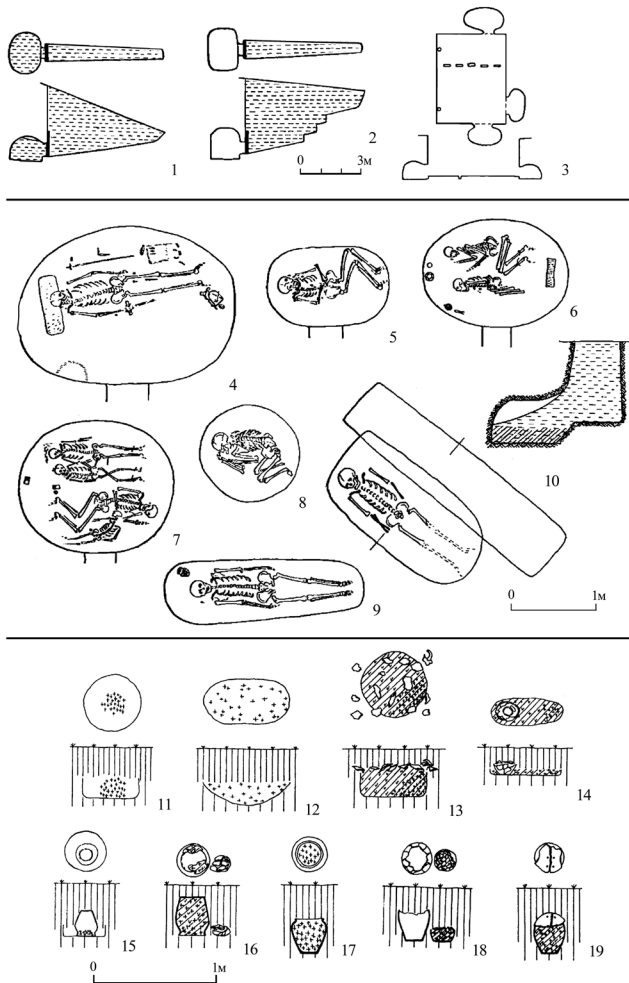

Рис. 45. Споруди на поселеннях солтiвськoї культури

Рис. 46. Головні типи поховань на могильниках салтівської культури
 1 – катакомба (поховальна камера заповнена глиною); 2 – катакомба (камера не заповнена глиною); 3 – поховання у катакомбах з загальним «дромосом» у вигляді напівземлянки; 4, 5, 10 – одиночні поховання у катакомбах; 6–7 – родинні поховання у катакомбах; 8, 9 – поховання в ямах; 11–19 – типи поховання – кремації.

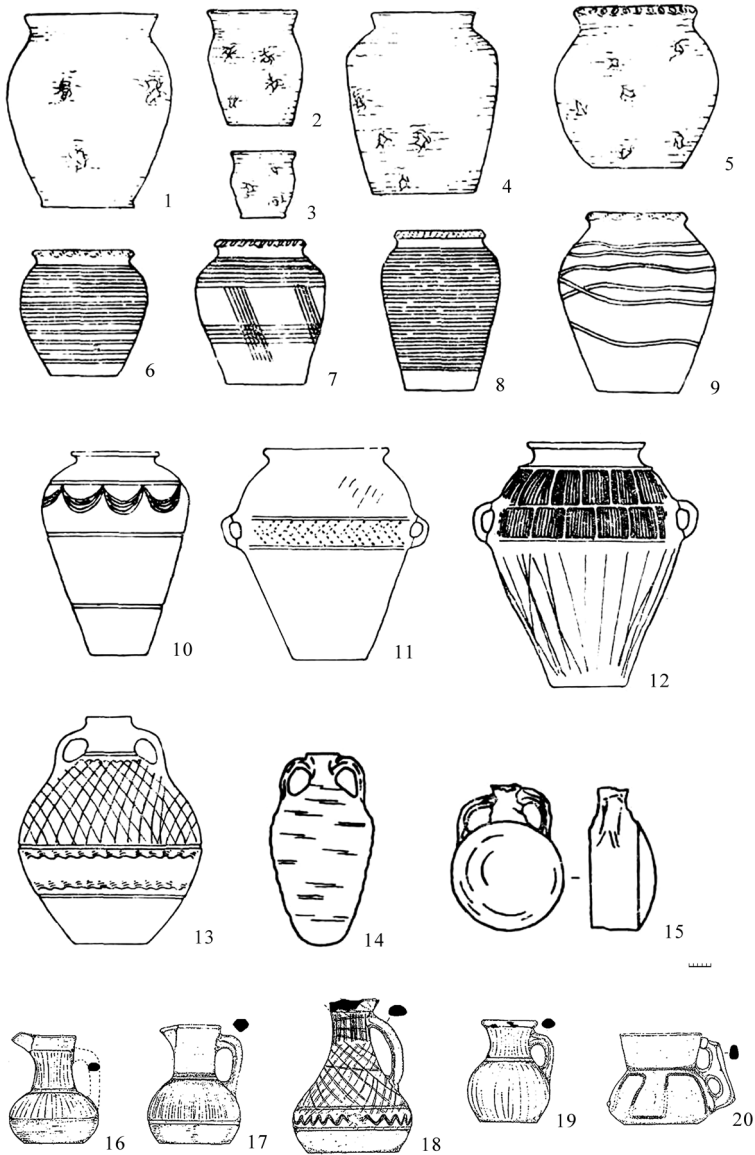

Рис. 47. Кераміка салтівської культури

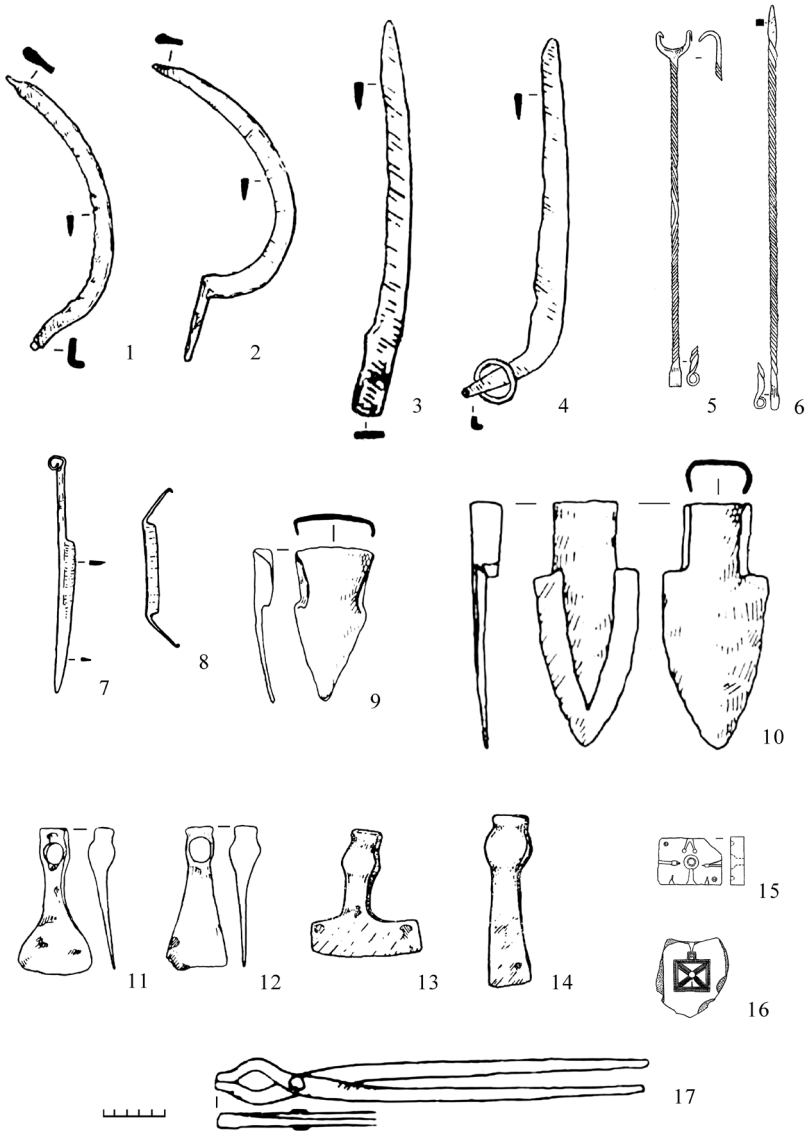

Рис. 48. Знаряддя праці на пам'ятках салтівської культури

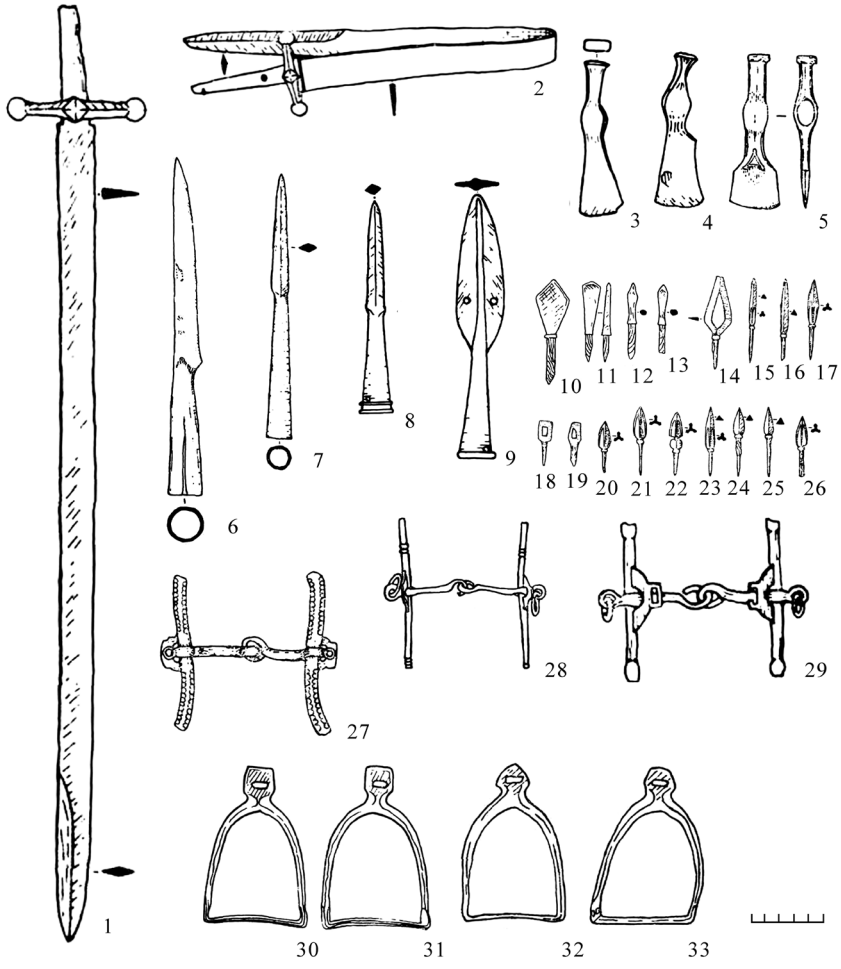
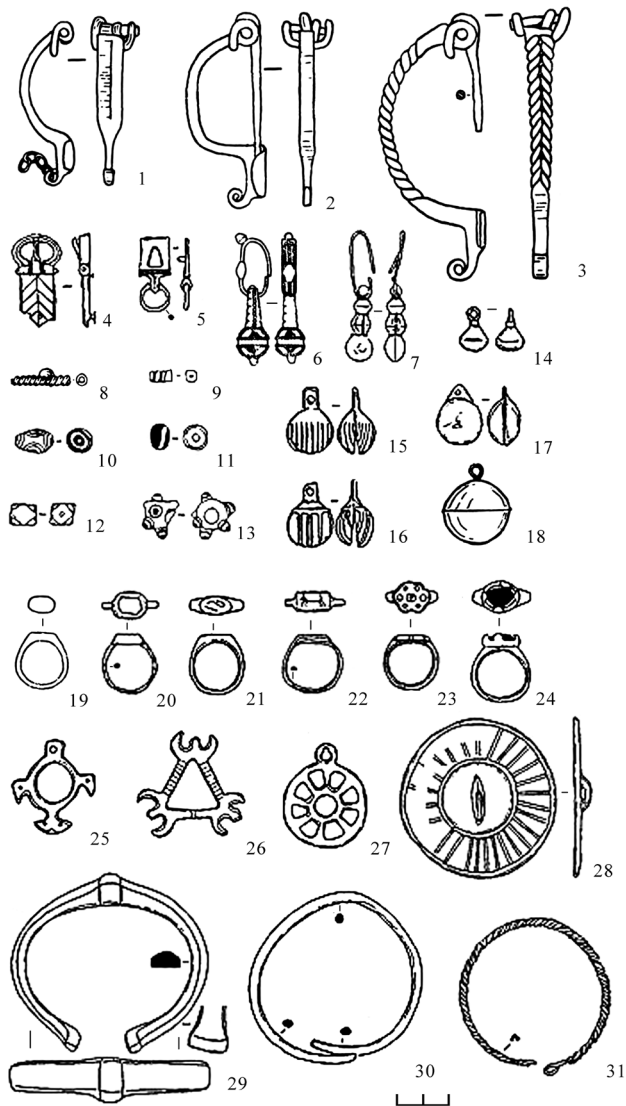

Рис. 49. Зброя та кінське спорядження на пам'ятках салтівської культури

*Рис. 50. Деталі одягу (1–5), побутові речі (28) та прикраси (6–31)
на пам'ятках салтівської культури*

*Розділ 8***Рекомендації та вимоги до написання та оформлення рефератів та курсових робіт**

Курсова робота – це самостійна письмова робота, яка базується на ознайомленні з джерелами та літературою, пов’язана з їх систематизацією з метою аналізу та формування власного погляду на певну наукову проблему. Вона є важливим та необхідним етапом на шляху створення перших наукових робіт, на шляху професійного росту молодого дослідника, етапом до створення дипломної роботи.

Виходячи з цього, курсова робота передбачає розв’язання таких завдань:

1. Ознайомлення з джерелами та літературою за певною проблематикою.
2. Створення власного каталогу (бібліографічного покажчика) літератури.
3. Бібліографічне оформлення роботи (посилання на літературу, загальний список джерел та літератури) за чинними стандартами.
4. Аналіз літератури.
5. Створення тексту за чітким планом та логічною послідовністю.
6. Критичний аналіз поглядів дослідників та формулювання власної точки зору на проблему.

Подібні завдання висуваються до курсових робіт з будь-якої проблематики всесвітньої історії, але **курсорова робота з археології має свої суттєві особливості**. Вони пов’язані, передусім, з особливістю археології як окремої науки, з її специфічними джерелами та методами їх критики.

Джерелами є археологічні пам’ятки, комплекси на них, комплекси речей та окремі речі. Автор роботи повинен продемонструвати базу джерел, на якій ґрунтуються висновки дослідників та його власні висновки. Огляд цієї бази можливий лише через створення **каталогу**. Наприклад, коли мова йде про певну категорію речей, то потрібно подати каталог знахідок цієї категорії (наприклад, «Кістяні псалії в похованнях скіфського часу в області верхньої течії Сіверського Дінця»). Якщо мова йде взагалі про певну групу археологічних пам’яток

(поселення, могильники, скарби), то необхідно скласти каталог цих пам'яток. Каталог може бути суто текстовим, де за порядковими номерами подаються описи пам'яток (речей) за єдиним зразком. Дуже зручним ми вважаємо оформлення каталогу у вигляді текстової таблиці (Додаток 2).

Невід'ємною частиною курсової роботи з археології також є **ілюстративна частина**, яка репрезентується: картами та планами археологічних пам'яток, зображеннями та технічними кресленнями речей, об'єктів. Мова йде як про ілюстрації, що запозичені з робіт дослідників (з обов'язковим посиланням на них), так і про самостійно виготовлені замальовки речей та об'єктів.

Необхідно, щоб курсова робота створювалась не тільки на базі аналізу літератури та опублікованих джерел, але і джерел, що здобуті археологами університету. У такому разі студенту необхідно працювати з науковими звітами про дослідження та безпосередньо з артефактами в археологічному музеї. У посібнику розміщено орієнтований перелік тем курсових робіт, при написанні яких можливо використовувати безпосередньо археологічний матеріал, що є в університеті. Кількість таких тем може бути значно поширена (Додаток 3).

Як і в ході практичних занять, так і в процесі написання курсової роботи студент передусім повинен усвідомити специфіку археологічних джерел, археологічного знання, зробити перші кроки у роботі з артефактами. Тому не слід перетворювати курсову роботу у сліпе копіювання теорій культурного та етнічного розвитку, отожднення культурних груп з етносами.

Студент має чітко сформулювати методику роботи, назвати та пояснити методи, що використані в критиці конкретного археологічного матеріалу та в побудові висновків. На конкретному археологічному матеріалі в курсовій роботі студент повинен випробувати загальні археологічні методи: типологічний, стратиграфічний, статистичний, картографічний.

Першим кроком до вирішення конкретної проблеми є **правильна постановка питання**. Мова йде про чітке формулювання мети роботи та її завдань, що підпорядковані меті. Якщо питання поставлене правильно, то студент (майбутній дослідник), спираючись на набір

методів крок за кроком іде до його вирішення. Якщо питання поставлене не правильно, то робота перетворюється у безсистемне накопичення фактів та спекулятивні висновки.

Найважливішою підставою суто наукового підходу до вирішення проблеми є сумнів. Німецький археолог К. Якоб-Фрізен блискуче сформулював цей принцип у словах: «Передумовою для науковості є не віра, а сумнів» («*Voraussetzung für Wissenschaftlichkeit ist nicht Glaube, sondern Zweifel*»). Не слід некритично сприймати всі ті висновки, яких дійшли попередні генерації науковців. Слід брати до уваги індивідуальні особливості фахівців, використану методику, стан джерел. Тому слід «пропустити» джерела через усі «фільтри» необхідної наукової критики.

Необхідною складовою повноцінної наукової роботи є праця з літературою іншими мовами з обраної проблематики. Якщо дослідник не володіє іноземними мовами, не знайомий з фаховою літературою інших країн, то він штучно ізолює себе від досягнень світової науки, робить відкриття, які є давно вже відомими у світі, викреслює цілу низку порівняльного матеріалу, замикається у колі «місцевої» науки.

Наводимо **типовий план курсової роботи** з основ археології:

Вступ:

- актуальність теми: чому ви вважаєте тему дослідження актуальною;
- погляди дослідників на проблему: можливо викладати погляди дослідників за хронологічним принципом, але необхідно згрупувати їх висновки за кількома точками зору;
- джерела роботи;
- географічні межі роботи;
- хронологічні межі роботи;
- методи дослідження;
- структура роботи.

Розділ 1 (його можна присвятити саме огляду та критиці джерел).

Розділ 2 (аналіз матеріалу, висновки автора роботи).

Висновки

Список джерел та літератури

Як археологічні джерела потрібно внести назви звітів про дослідження.

Список скорочень

Тут надаються повністю назви періодичних видань та збірників, скорочення яких надані в списку літератури.

ДОДАТКИ:

Каталоги

Ілюстрації

Студенту потрібно приділити належну увагу технічному оформленню роботи: титульного аркуша, змісту, основного тексту, посилань, списку джерел та літератури, додатків (зокрема додержання єдиного стилю оформлення карт та зображень). Оформлення здійснюється відповідно до вимог з оформлення курсових робіт на історичному факультеті (*див:* Методичні рекомендації для написання курсових робіт, кваліфікаційних робіт освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр» студентами історичного факультету. Укладачі: М. З. Бердута, О. І. Тумаков. – Харків, 2010 (та подальші доповнення)).

Оформлення рефератів

Оформлення рефератів для практичних занять має ті ж принципи, що й оформлення курсової роботи, за винятком відсутності посилань. Як і курсова робота, реферат має титульний аркуш, зміст, вступ, де стисло висвітлюється постановка проблеми, основний текст (з однієї чи двох частин), висновки, список джерел та літератури, за необхідності – перелік скорочень. Обов'язковим елементом реферату є ілюстрації. Загальний обсяг основного тексту реферату не має перевищувати 10 сторінок.

---

*Розділ 9***Археологічна практика**

Археологічна практика – етап навчального процесу на історичному факультеті. **Зміст практики** – участь студентів першого курсу після складання літньої сесії упродовж двох-трьох тижнів у розкопках археологічних пам'яток. **Мета практики** – набуття первинного досвіду в дослідженнях археологічної пам'ятки, знайомство з методами польової археології та закріплення знань, що одержані в курсі «Основи археології». Не слід забувати і про морально-виховний бік практики: виховання особистості в окремому колективі поза стінами університету без батьків. Цей колектив об'єднано єдиною метою – дослідницькою діяльністю, чому підпорядковані трудова дисципліна, виконання денного розкладу та взаємодопомога.

Окрім особистих речей, для життя в наметовому таборі студенти повинні мати з собою такі речі: зошит для щоденника, пенал (авторучка, олівець, гумка, транспортир, лінійка), планшет, аркуші міліметрового паперу формату А4.

Підтримання трудової дисципліни, дотримання порядку денного – перша необхідна умова плідного проходження практики, що сприяє результативній праці та доброму відпочинку. До початку практики студенти групи проходять медичний огляд та інструктаж з охорони праці, підписують необхідні інструкції. У ході практики її керівник проводить повторні інструктажі.

На розкопі студенти-практиканти працюють як землекопи під наглядом лаборантів експедиції. До початку розкопок студентів інструктують з техніки розкопок та знайомлять із позначенням квадратів, на яких вони будуть працювати. Крім праці на розкопі, практиканти беруть участь в обробленні знайдених артефактів (миття знахідок). Практиканти, які сумлінно працюють та проявляють зацікавленість у подальших дослідженнях у складі експедиції, можуть брати участь у розчищенні комплексів (поховання могильників, об'єкти на поселеннях).

В обов'язковому порядку зі студентами проводяться теоретичні заняття з основ польової археології та археології тієї епохи, до якої

відноситься досліджувана пам'ятка. Приблизна тематика занять надається у додатку (Додаток 4). Крім того, до читання лекцій практикантам бажано залучати колеґ-науковців, які прибули працювати у складі експедиції. Наприклад, під час багаторічних практик у Війтенках перед студентами виступили фахівці з археології, ґрунтознавства, антропології та антропогенезу, зоології, палінології, геофізики. Це значно поповнює знання, розширює світогляд практикантів та членів експедиції.

Доцільно під кінець практики провести невелику виставку знахідок, що зроблені за її період. Упродовж практики студенти ведуть щоденник, куди вносять інформацію, що взята з власних спостережень на розкопі та теоретичних занять (лекцій). Залік в останній робочий день практики можливо організувати у формі анкетування. Анкета складається з відповідей на теоретичні питання за матеріалами лекцій та внесення інформації після виконання практичних завдань на розкопі (Додаток 5).

Список ілюстрацій

Рис. 1. Стратиграфія Трої (за В. Дерпфельдом) (Eggers, 2006, Abb. 3) (1); Стратиграфія кургану біля Ельдсберга (Швеція) (за О. Монтелиусом) (2).

Рис. 2. Зв'язок типології та хронології О. Монтелиуса (Eggers, 2006, Abb. 7).

Рис. 3. Ареал дніпро-донецької культурно-історичної спільноти та деякі її пам'ятки (карта). Умовні позначення: I – поселення; II – могильники маріупольського типу. 1 – Залісся (Городок); 2 – Кургани; 3 – Новоселиця; 4 – Жихар; 5 – Маріуполь; 6 – Каїри.

Рис. 4. Кераміка дніпро-донецької культурно-історичної спільноти: 1 – Закота (Телегін, 1968, рис. 12: 1); 2 – Тетерівський (Телегін, 1968, рис. 12: 2); 3–5 – Грині (Телегін, 1968, рис. 36: 10; 37: 1, 3); 6–7 – урочище Засуха (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 45: 4, 3); 8–11 – Микольський могильник (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 45: 1, 2; Телегін, 1968, рис. 29: 1, 2).

Рис. 5. Знаряддя праці та зброя дніпро-донецької культурно-історичної спільноти: 1 – Собачки (Телегін, 1968, рис. 16: 3); 2, 4, 5, 6, 13 – Устя Осколу (Телегін, 1968, рис. 38: 6–9); 3, 8, 19, 27 – Вовнизька правобережна стоянка (Телегін, 1968, рис. 16: 1, 2, 10; 20: 11); 7 – Ірпінь (Телегін, 1968, рис. 11: 14); 9, 20, 22 – Микольський могильник (Телегін, 1968, рис. 29: 4, 7, 8); 10 – Лиса Гора (Телегін, 1968, рис. 16: 6); 11 – Віта Литовська (Телегін, 1968, рис. 36: 7); 12 – Моства (Телегін, 1968, рис. 36: 8); 14, 16, 18 – Грині (Телегін, 1968, рис. 37: 2, 8, 9); 15 – Вереміївка (Телегін, 1968, рис. 11: 9); 17 – Студенок (Телегін, 1968, рис. 11: 18); 21 – Київ (Телегін, 1968, рис. 36: 11); 23 – острів Старуха (Телегін, 1968, рис. 20: 15); 24, 28 – Вільнянка (Телегін, 1968, рис. 16: 9, 17); 25 – Вовниги-1 (Телегін, 1968, рис. 16: 10); 26 – Маріуполь (Телегін, 1968, рис. 16: 11); 29, 30 – Дерев'яський перший могильник (Телегін, 1968, рис. 33: 7, 8); 31 – Слобода (Телегін, 1968, рис. 33: 9).

Рис. 6. Ареал культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки у Східній Європі та деякі її пам'ятки на території України (карта): 1 – Кам'янка; 2 – Радалівка; 3 – Тарабанів Горб; 4 – Петровське; 5 – Волчанські хутори; 6 – Горбів.

Рис. 7. Кераміка культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки: 1, 11 – Комсомольське (Неприна, 1976, рис. 25: 2; 27: 2); 2, 6, 8 – Погоріловка-Вирчище (Неприна, 1976, рис. 24: 5; 26: 1; 27: 1); 3 – Миєво-Ліс (Неприна, 1976, рис. 47: 4); 4 – Долинське, ур. Красна гора (Неприна, 1976, рис. 25: 1); 5, 10 – Коробки-Пчелиця (Неприна, 1976, Рис. 47: 1, 5); 7 – Волинцево (Неприна, 1976, рис. 24: 1); 9 – Погоріловка-Банда (Неприна, 1976, рис. 24: 6).

Рис. 8. Знаряддя праці, мисливства та рибальства культурно-історичної спільноти ямково-гребінцевої кераміки: 1, 2, 4, 5, 9, 11, 12, 15–18, 22, 25–27 – Погоріловка-Вирчище (Неприна, 1976, рис. 2: 1–3, 5, 11; 3: 5, 16, 17; 9: 2, 3, 9, 13; 10: 4, 11–13); 3, 20, 24 – Погоріловка-Есмань (Неприна, 1976, рис. 2: 10; 9: 17; 10: 13); 6 – Ізюм 4 (Неприна, 1976, рис. 3: 2); 7 – Комсомольське (Неприна, 1976, рис. 3: 3); 8 – Ізюм-5 (Неприна, 1976, рис. 3: 4); 10 – Певці (Неприна, 1976, рис. 3: 12); 13 – Снежовка-Наддонецька стоянка (Неприна, 1976, рис. 3: 18); 14 – Скуносово-Линського (Неприна, 1976, рис. 9: 1); 19 – Пекарево (Неприна, 1976, рис. 9: 16); 21, 23 – Волчанські Хутори (Неприна, 1976, рис. 9: 19; 10: 5); 28–30, 32–38 – Погоріловка-Коса (Неприна, 1976, рис. 20: 4, 7, 8, 10, 12; 21: 2–4, 14, 15); 31 – Ображіївка – Каплунів берег (Неприна, 1976, рис. 21: 7).

Рис. 9. Ареал ямної культурно-історичної спільноти (карта). Позначене Михайлівське поселення.

Рис. 10. Конструкція поховальних споруд (6, 7) та положення скелетів (1–5) підкурганих поховань ямної культурно-історичної спільноти: 1–5 – (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 98).

Рис. 11. Кераміка ямної культурно-історичної спільноти на прикладі Михайлівського поселення (Коробкова, Шапошникова, 2005, рис. 21: 1, 3, 4; 26: 9; 27: 2, 6, 7; 29: 1, 3, 5; 33: 1, 2; 34: 2, 3, 6; 35: 1, 4, 7; 39: 4, 2, 3).

Рис. 12. Мідні, кам'яні предмети озброєння та знаряддя праці ямної культурно-історичної спільноти (Михайлівське поселення) (1–18 – Коробкова, Шапошникова, 2005, рис. 70: 1, 2, 3, 4, 12, 13; 72: 2, 3, 10, 12, 13; 73: 1, 2; 112: 1, 3, 5; 113: 2, 3; 19–27 – Лагодівська, Шапошникова, Макаревич, 1962, рис. 38: 2, 3; 41: 7, 8, 9; табл. XXII: 1, 2, 9; XXVI).

Рис. 13. Ареал катакомбної культурно-історичної спільноти та деякі підкурганні поховання (карта): 1 – Бупалівка; 2 – Монаші; 3 – Жовнін; 4 – Желобок; 5 – Покровське.

Рис. 14. Конструкція поховальних споруд катакомбної культурно-історичної спільноти: 1 – Новоникольське (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 107: 1); 2 – Новопилипівка (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 111: 1); 3 – Шевченкове (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 11: 8).

Рис. 15. Кераміка катакомбної культурно-історичної спільноти: 1 – Куп'янськ; 2 – Нова Астрахань; 3 – Сватове; 4, 8, 10 – Луганськ; 5, 7 – Олександрівськ; 6 – Миколаївка; 9 – Велика Камишеваха; 11 – Аккермень; 12 – Новочорномор'є; 13 – Кут; 14 – Вільно-Уланівка (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 107: 6, 9, 10; 108: 4–8, 10, 11; 111: 5, 9, 12, 13).

Рис. 16. Бронзові, кам'яні знаряддя праці та зброя катакомбної культурно-історичної спільноти: 1 – Новоселівка; 2 – Костянтинівський; 3, 10, 13, 20, 28 – Луганськ; 4, 5, 7, 12, 26 – Фрунзе; 6, 16 – Олександрівськ, 8 – Новоникольське, 11 – Миколаївка, 14 – Скаун; 15 – Волгоград; 17 – Слов'яносербськ; 18 – Привільне, 19 – Колонтаєве; 21, 23 – Аккермень; 22 – Заможне; 24, 29 – Підгородне; 25 – Благівка; 27 – Жолобок; 30 – Сватове; 31 – Каланчак (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 107: 3–5; 109: 1–16; 110: 23–30; 111: 7, 10, 11).

Рис. 17. Прикраси та деталі одягу катакомбної культурно-історичної спільноти: 1 – Селімовка; 2, 11, 20, 22 – Луганськ; 3 – Новоникольське; 4, 8 – Аккермень; 5 – Новочеркаськ; 6 – Благівка; 7, 18 – Нижня Бараніковка; 9 – Новоселівка; 10 – Миколаївка; 12 – Ковалівка; 13 – Костянтинівський; 14, 15 – Фрунзе; 16, 17 – Любимівка; 19, 21 – Олександрівськ (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 110: 1–22); 23–24 – «Бесчасна могила» біля с. Новогригорівка; 25 – набір кістяних прикрас (Попова, 1955, рис. 24: 1, 2; 35: 7).

Рис. 18. Ареал зрубної культурно-історичної спільноти та деякі її поселення (карта): 1 – Поляни; 2 – Гологурів; 3 – Софіївка; 4 – Луганськ; 5 – Троїцьке.

Рис. 19. Конструкція поховальних споруд (1, 2) та споруд на поселеннях (3, 4) зрубної культурно-історичної спільноти: 1, 2 – Орехово

курган-9 (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 125: 1, 2); 3, 4 – поселення Липовий Овраг, споруда 1 (план та реконструкція) (Агапов, Иванов, 1989, рис. 2: 1, 2).

Рис. 20. Керамічний (1–16) та дерев'яний (17) посуд зрубної культурно-історичної спільноти: 1–3 – Новочорномор'є; 4 – Янохіно; 5, 11, 12 – Новоподкраж; 6–10, 13, 15 – Усове Озеро; 14 – Широке; 16, 17 – Орехове, курган 9 (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 125: 4, 5; 126);

Рис. 21. Бронзові знаряддя праці (2, 6–10), ливарна форма (1), зброя (3–5), прикраси (10–13, 15) кам'яні знаряддя праці (20), кістяні знаряддя мисливства та рибальства (14, 16–19) зрубної культурно-історичної спільноти: 1 – Пилипчатине 1; 2, 7–9, 14, 15–18, 20 – Іллічівка; 3, 10 – Козинці; 4–6 – Усово Озеро (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 1, рис. 127).

Рис. 22. Деякі групи пам'яток лісостепу Східної Європи скіфського часу та городища (карта). Групи: I – Сіверськодонецька; II – Ворсклинська; III – пам'ятки на Пслі, Сеймі, у Подесенні; IV – Середньодніпровська група. 1 – Більськ; 2 – Люботин; 3 – Циркуни; 4 – Басівка; 5 – Ходосівка; 6 – Жаботин.

Рис. 23. Плани деяких городищ (1, 2) та споруд (3–7) скіфського часу у дніпро-донецькому лісостепу: 1 – Більськ (Шрамко, 1987, рис. 2); 2 – Люботин (Шрамко, 1998, рис. 1: 2); 3–5 – Західне Більське городище; 6, 7 – Східне Більське городище (Шрамко, 1987, рис. 10).

Рис. 24. Конструкція поховальних споруд у підкурганних похованнях скіфського часу у дніпро-донецькому лісостепу: 1 – Перещепинський могильник; 2 – Більський могильник; 3, 4 – могильник Скоробор; 5, 6 – могильник Осняги (Махортых, 2013, рис. 4, 5, 6, 10, 11, 17).

Рис. 25. Кераміка на пам'ятках скіфського часу у дніпро-донецькому лісостепу на прикладі Західного Більського городища (Шрамко, 1987, рис. 47: 1, 3, 4–9; 48: 1, 6, 7–9, 10–12).

Рис. 26. Знаряддя праці на пам'ятках скіфського часу: 1 – селище Токарі; 2, 4 – селище Черемушна; 3 – городище Кузіна Гора; 5 – Східне Більське городище; 6, 7 – Каменське городище; 8 – селище Пекарі; 9 – Пруси; 10 – городище Караван; 11 – Люботинське городище; 12 – Середнє Подніпров'я; 13 – Аджигольський могильник; 14 – мо-

гильник Аксютинці (Шрамко, 1983, табл. 8: 2, 5, 10, 11, 12; 9: 1, 5, 7, 12, 14; 13: 1, 4, 5, 10).

Рис. 27. Знаряддя праці (1–6, 33–35), зброя (7–32, 36–51), кінська зброя (38–52) на пам'ятках скіфського часу: 1 – городище Караван; 2 – Басівське городище; 3, 33 – Східне Більське городище; 4, 6, 18 – курган біля Макеєвки; 5, 16 – Часті кургани; 7 – Чигирин; 8 – курган біля Гниляково; 9, 15 – курган Чортмлик; 10 – Ковалі; 11 – Сміла; 12 – Грищенці; 17 – Великі Будки; 19 – Товста могила; 20, 34 – курган біля Поповки; 21–31 – з різних пам'яток; 32 – Ольвія (бронзова модель лука); 35 – Люботинське городище; 36, 37, 41, 42, 44 – Аксютинці; 43, 46, 48 – Жаботин; 47 – Майкоп; 49 – Блажки; 50 – Пруси; 51 – Костянтинове (Шрамко, 1983, табл. 5: 1, 2, 11, 16, 18, 21; 7: 2, 6, 8, 11, 12; 19: 1, 3, 5, 7; 20: 1, 6, 7, 11, 16; 21: 1, 2, 5, 8, 12; 23: 2, 4, 5, 6, 9, 10; 24: 1, 4; 25: 3, 8, 10, 16, 23, 29, 33, 42, 47, 48, 57, 59; 26: 2, 6, 7, 9, 17; 29: 2, 23); 52 – реконструкція (Археология Украинской ССР, 1986, Т. 2, рис. 39).

Рис. 28. Прикраси, деталі вбрання та предмети побуту на пам'ятках скіфського часу: 1 – Малий Букрин; 2 – Скоробор; 3 – Сурмачівка; 4, 19 – Каменське городище; 5 – Макеєвка; 6, 9, 22 – Никопольський могильник; 7 – курган біля Старинської птахофабрики; 8 – Руська Тростянка; 10 – Рижанівка; 11, 26 – Великі Будки; 12 – Єлизаветівський могильник; 13 – Деєв курган; 14 – Іллічове; 15 – Орлівка; 16 – Ковалівка; 17 – Булгакове; 18 – Курилівка; 20 – Братишов курган; 21 – район Канєва; 23 – Немирівське городище; 24 – Пастирське городище; 25 – Тенетінка; 27 – Оселівка; 28 – Герасимівка; 29 – Поповка; 30 – роменські кургани; 31– Басівка; 32 – Волковці; 33 – Капулівка (Шрамко, 1983, табл. 31: 1, 6, 13, 18; 32: 1, 7, 8, 9, 11, 16; 34: 1, 2, 4, 6; 35: 1, 2, 8, 10, 13, 14; 37: 1, 3, 9, 12, 17, 20, 28; 38: 1, 3, 5, 6, 8, 10).

Рис. 29. Металеві вироби у «звериному стилі» (1–16) та глиняна пластика (17–22) на пам'ятках скіфського часу: 1, 2, 10–12 – кургани біля Келермеської; 3 – Ульський аул; 4 – Чортмлик; 5 – Олександропільський курган; 6 – Товста могила; 7 – Темир Гора; 8 – Цукур Ліман; 9 – Скоробор; 13, 14 – Семібратній курган; 15 – Тур'я; 16 – Часті кургани; 17–22 – Східне Більське городище (Шрамко, 1983, табл. 30: 1, 2, 4, 10, 11; 41: 1, 3, 17, 7, 8, 10, 12, 13, 21, 27; 58: 11, 6, 4, 20, 1, 2).

Рис. 30. Черняхівська культура та деякі її пам'ятки (карта). Умовні позначення: I – поселення; II – могильники. 1 – Синтана-де-Муреш;

2 – Черняхів; 3 – Війтенки; 4 – Маслове; 5 – Ранжеве; 6 – Комарів; 7 – Баїв; 8 – Нагорне.

Рис. 31. Головні типи споруд на поселеннях черняхівської культури: 1–3 – заглиблені («напівземлянки») різних форм за планом; 4 – наземна каркасно-глинобитна; 5 – стовпова прямокутна витягнута за планом («довгий дім»). 1 – Хлопків 1, житло 1; 2 – Боромля, житло 7; 3 – Бургунка; 4 – Голяни, житло 1; 5 – Велика Слободка, споруда 1 (Магомедов, 2001, рис. 3; 5: 3; 6: 1; 8: 1; 10: 1).

Рис. 32. Головні типи поховань та конструкції поховальних споруд на могильниках черняхівської культури: 1–8 – кремації; 9–13 – інгумації; 1 – Компанійці, пох. 4; 2 – Компанійці, пох. 9; 3 – Компанійці, пох. 96; 4 – Компанійці, пох. 3; 5 – Компанійці, пох. 128; 6 – Компанійці, пох. 100; 7 – Компанійці, пох. 169; 8 – Компанійці, пох. 40; 9 – Боромля I, пох. 30; 10 – Боромля I, пох. 23; 11 – Боромля I, пох. 33 (Некрасова, 2006, Рис. 8: 6; 11: 6; 12: 1; 57: 16; 58: 6; 62: 7; 63: 6; 70: 15; 72: 3 75: 9; 82: 1).

Рис. 33. Кераміка черняхівської культури: 1 – Курники; 2 – Гребінки; 3 – Черняхів; 4 – Кам'янка-Анчекрак; 5, 20, 28 – Боромля; 6, 9 – Рідний Край; 7 – Ромашки; 8, 11 – Жовнін; 10, 22 – Компанійці; 12 – Козлов; 13 – Лохвиця; 14, 17, 18 – Каборга; 15 – Гаврилівка; 16 – Кантемирівка; 19 – Жовнін, уроч. Біленкові Бурти; 21, 24 – Суми-Сад; 23, 26, 27 – Успенка; 25 – Сичавка (Магомедов, 2001, Рис. 24: 3, 7, 8; 28: 4, 13, 15; 29: 4, 5, 7; 31: 9, 12; 32: 7; 33: 5; 35: 5; 36: 1; 41: 3; 48: 9; 50: 8; 51: 3, 5; 52: 9; 53: 1; 56: 2, 6; 58: 1, 4; 59: 5).

Рис. 34. Знаряддя праці на пам'ятках черняхівської культури: 1–2, 10, 15, 18, 19, 27 – Велика Снитинка; 3 – Боромля; 4 – Хлопків 1; 5–8 – Рипнів; 9 – Тиргшор; 11 – Мирне; 12 – Глинськ; 13, 14 – Кам'янка-Анчекрак; 16, 17 – Успенка; 20, 21, 26 – Козлов; 22, 23 – Каборга; 24 – Думанов; 25 – Журавка; 28 – Олександрівка (Магомедов, 2001, рис. 76: 1, 3, 5; 77: 5, 6; 79: 3, 4; 80: 4, 10, 11; 81: 1, 2, 8, 9, 15, 16; 83: 1, 2, 3, 7; 84: 1, 5, 8, 9, 11, 13, 14, 18, 20).

Рис. 35. Деталі одягу (1–13, 22–27) та прикраси (14–21) на пам'ятках черняхівської культури: 1, 3, 5, 9–13, 26 – Косанів; 2, 4, 16, 22, 24 – Петриківці; 6 – Городок; 7 – Суми-Сад; 8, 14 – Боромля; 15 – Каборга; 17 – Теремці; 18 – Романове; 19 – Курніки; 20 – Данчени; 21 – Велика Снитинка; 23 – Рипнів; 25 – Переяслав; 27 – Успенка

(Магомедов, 2001, рис. 68: 2–6, 9; 69: 3, 4; 72: 3, 5, 7, 9, 10; 74: 2, 7, 11; 75: 2, 3, 6, 7; 78: 1, 2, 5, 8, 10, 12).

Рис. 36. Зброя (1–24), спорядження вершника (25–27) та кінська зброя (28–30) на пам'ятках черняхівської культури: 1, 21, 22, 30 – Компанійці; 2 – Коломак; 3, 8, 11 – Оселівка; 4 – Пастирське; 5 – Матронинське; 6 – Кринички; 7 – Гринчук; 9 – Леськи; 10, 12, 17, 28 – Лепесівка; 13 – Собарь; 14 – Русяни; 15 – Хлопків 1; 16 – Рипнів 2; 18 – Латишевка; 19 – Книшівка; 20 – Велика Вільшанка; 23 – Біленьке; 24 – Могошани; 25 – Рудка; 26 – Велика Бугаївка; 27 – Черепин; 29 – Лохвиця (Магомедов, Левада, 1996, рис. 2: 1, 6, 7; 3: 3, 8, 10; 4: 1, 2, 5, 6, 9; 5: 2, 3, 8, 15; 6: 3, 4, 20, 28, 32; 7: 9, 7, 17, 23, 29, 31; 8: 1, 10, 22; 9: 1, 3, 4).

Рис. 37. Римський імпорт на пам'ятках черняхівської культури: 1 – Извоаре; 2 – хутір Холодний; 3 – Басівка; 4, 10 – Кам'янка-Анчекрак; 5 – Тіра; 7 – Каборга; 8, 13, 14 – Ранжеве; 9 – Викторівка; 11, 12 – Оселівка; 15 – Гаврилівка (Магомедов, 2001, Рис. 61: 7, 12; 62: 1, 5; 63: 1, 7; 64: 1, 3, 7, 8; 65: 5, 7; 66: 1, 3; 67: 2).

Рис. 38. Ареал пеньківської культури та деякі її поселення (карта): 1 – Пеньківка; 2 – Скібинці; 3 – Вільховчик; 4 – Занки; 5 – Хитці.

Рис. 39. Споруди на поселеннях пеньківської культури: 1 – Будище; 2 – Стецівка; 3, 4 – Луг 1 (Приходнюк, 1980, рис. 3: 2, 3; 5; 6); 5, 6 – Кочубеевка (Археология Украинской ССР, 1985, Т. 3, рис. 34).

Рис. 40. Кераміка пеньківської культури: 1 – Вільховчик; 2, 5 – Хитці, 3 – Завадівка, 4 – Прогрес, 6 – Сурська Забора, 7 – Тростянець, 8 – Занки, 9 – Сухая Гомільша, 10 – Циблі (1–Приходнюк, 1980, рис. 19: 1; 2 – Приходнюк, 1989, рис. 3; 3–10 – Археология Украинской ССР, 1986, Т. 3, рис. 35: 1, 2, 8, 6, 12, 3, 4, 10).

Рис. 41. Речі з поселень пеньківської культури: 1–7, 15–20 – Хитці (Горюнов, 1981, рис. 20: 1, 2, 4, 7, 11; 22: 1, 3, 11, 14, 13, 18; 29: 7); 8 – Більськ; 9, 13 – Семенки; 10 – Любимівська Забора; 11, 14 – Тягинська Забора (Археология Украинской ССР, 1986, Т. 3, рис. 36: 6, 7, 1, 4, 9, 10, 13).

Рис. 42. Речі зі складу «антських скарбів» VII ст. (1–24) та поселень (25–32) пеньківської культури: 1–3, 8–11, 15–17 – Мартинівський скарб; 4, 12–14 – Хацьківський скарб; 5–7 – Малоржавецький скарб; 18–23 – Вільховчикський скарб; 24 – Ципляєвський скарб (Приход-

нюк, 1980, рис. 58–61; 1989, рис. 5); 25, 29, 30, 31 – Сурська Забора; 26, 27 – Майорка; 32 – Звонецьке (Археология Украинской ССР, 1986, Т. 3, рис. 37: 3–10).

Рис. 43. Ареал салтівської культури та деякі її пам'ятки (карта). Умовні позначення: I – могильники; II – городища; 1 – Верхній Салтів; 2 – Суха Гомільша; 3 – Зливки; 4 – Правобережне Цимлянське городище; 5 – Маяцьке городище.

Рис. 44. Городища салтівської культури (плани): 1 – Волчанське (Колода, 2004, рис. 1); 2 – Правобережне Цимлянське (Артамонов, 1962, карта 7); 3 – Мохнач (Колода, 2002, рис. 1); 4 – Старий Салтів (Михеев, 1985, рис. 2: 1); 5 – Сидорове (Михеев, 1985, рис. 2: 4).

Рис. 45. Споруди на поселеннях салтівської культури: 1–3 – Маяки; 4 – Сидорове; 5 – Богородичне; 6–12 – поселення Суха Гомільша (Михеев, 1985, рис. 4).

Рис. 46. Головні типи поховань на могильниках салтівської культури: 1 – катакомба (поховальна камера заповнена глиною); 2 – катакомба (камера не заповнена глиною); 3 – поховання у катакомбах с загальним «дромосом» у вигляді напівземлянки; 4, 5, 10 – одиночні поховання у катакомбах; 6–7 – родинні поховання у катакомбах; 8, 9 – поховання в ямах; 11–19 – типи поховання – кремації. 1–3 – Маяцький могильник; 4–7, 10 – Дмитрівський могильник; 8 – Саркел; 9 – Зливки; 11–19 – Сухогомільшанський могильник (1–10 – Плетнева, 1967, рис. 18: 1, 2, 6; 20: 1, 4; 21: 4, 6; 24: 4, 1, 5; 11–19 – Аксенов, 2004, рис. 1: 1; 2: 2; 3: 3; 4: 5; 5: 1; 6: 3; 7: 1; 8: 2, 7).

Рис. 47. Кераміка салтівської культури: 1–9 – Сухогомільшанський могильник (Михеев, 1985, рис. 6: 1, 2, 7, 4, 5, 10, 11, 15, 16); 10–13 – поселення Маяки (Михеев, 1985, рис. 15: 13, 16, 17, 18); 14, 15 – Маяки (Михеев, 1985, рис. 13: 2, 4); 16–20 – Рубежанський могильник (Аксенов, 2001, рис. 7: 2, 6, 8, 9; 8: 6).

Рис. 48. Знаряддя праці на пам'ятках салтівської культури: 1–6, 8, 11–15, 17 – Маяки; 7 – Калето; 9 – Петрівське; 10 – Правобережне Цимлянське городище; 16 – Сухогомільшанський могильник (Михеев, 1985, рис. 21: 9, 1; 22: 1, 2; 24: 1, 2, 12, 17; 25: 7, 13; 32: 3, 11; 35: 23; 37: 1, 8; 38: 1, 4).

Рис. 49. Зброя та кінське спорядження на пам'ятках салтівської культури: 1, 29 – П'ятницьке; 2–4, 8, 9, 28, 30–33 – Сухогомільшан-

ський могильник; 5, 7, 14–27 – Кочеток; 6 – Маяки; 10–13 – Балаклійський могильник (Михеев, 1985, рис. 9: 3, 4, 21, 22; 10: 1, 11; 11: 2, 8–10; 12: 12,19; 14: 1, 2, 3, 6–18; 30: 12–15, 18).

Рис. 50. Деталі одягу (1–5), побутові речі (28) та прикраси (6–31) на пам'ятках салтівської культури: 1–3, 6, 8, 18, 19 – Сухогомільшанський могильник (Михеев, 1985, рис. 7: 11, 29, 27, 25, 26, 28, 22); 4, 5, 7, 9–17, 20–31 – Рубежанський могильник (Аксенов, 2001, рис. 2: 18, 28, 29, 33, 35, 36; 4: 20, 21; 5: 13, 14, 30; 6: 11, 12, 17, 18, 19, 42, 48, 27–30, 32).

**Перелік головних понять та термінів,
що повинні засвоїти студенти з практичних занять**

- Абсолютна хронологія
- Археологічні пам'ятки (джерела):* поселення (стоянка, городище), поховання (могильник: поля поховань, кургани), скарб
- Археологія
- Біритуалізм
- Відносна хронологія
- Групи археологічних пам'яток:* археологічна культура, культурна провінція (культурно-історична спільнота), локальний варіант археологічної культури, культурно-хронологічний горизонт
- Епонімна пам'ятка
- Заглиблена споруда
- Закритий комплекс
- Зв'язок археологічного явища та історичної події
- Конструкція поховальної споруди: проста яма, дерев'яний зруб, катакомба, підбій, кам'яний ящик
- Критика археологічних джерел
- Культовий шар
- Культурний шар
- Наземна споруда: кам'яна, каркасно-глинобитна, стовпова
- Підрозділи археології:* класична археологія, доісторія (доісторична археологія), рання історія (ранньоісторична археологія)
- Поховальний звичай: трупоспалення (кремація), трупопокладення (інгумація), кенотаф
- Поховальний інвентар
- Тип могильника: курганний, «поле поховань»
- Тип речі
- Типологія
- Топографія археологічної пам'ятки
- Тристуненева модель культури:* культура жива, культура мертва, культура знов відкрита
- Умовно-закритий комплекс

Таблиця 2

Знахідки фібул із високим приймачем групи VII O. Альмгрена на пам'ятках пізньоримського часу дніпро-донецького лісоstepу

№ з/п	Пам'ятка	Обставини знахідки, серія (варіант) фібули (за класифікацією Гороховського-Гопкало)				Публікація/звіт
		З матеріалів на поверхні	Культ. шар	Культурний шар, зокрема над (біля) спорудою (и)	Умовно-закритий комплекс	
1.	Лепляво	1: 3(1)	—	—	—	Гороховский, Гопкало, 2004, с. 126
2.	Матяшів Яр 3	—	1: 1(4)	—	—	Жаров, Терпиловський, 2006, рис. 5: 3
3	Боромля 2	—	1-3 (особ. варіант)	—	2 – спор. 1: 3(1), 1 – спор. 3: особ. форма	Некрасова, 2006, рис. 19, 20: 2, 3; 24: 9
4	Букресьва 2	—	—	—	1 – спор. 8: 3(1)	Сьомонович, 1990, рис. 7: 10

Таблиця 3

Пам'ятки черняхівської культури у дніпро-донецькому лісостепу

№ з/п	Пам'ятка	Відношення до річкової системи	Відношення до адміністративно-територіального поділу	Тип пам'ятки	Топогр. полож.	Порядок річкової мережі	Вид досліджень/рапт. знах.	Комплекси/ окр. знахідки	Автор/рік дослідж. (рапт. знах.)	Публікація/ звіт
Район 1 «ДНІПРО, ПРИБЕРЕЖНА ЧАСТИНА ЛІВОГО БЕРЕГУ»										
ДНІПРО										
1	Барбара	Дніпро	Полтавська обл., Кременчуцький р-н	поселення	підвищення у заплаві	2	розвідки, розкопки	2-х наземні глинобитні каркасні спор.	розвідки: С. Єремєєв, М. Стахів, О. Б. Супруненко, Ю. Ю. Башкатов/сер. 80-х рр. XX ст., 2002–2003, 2004; розкопки: Ю. Ю. Башкатов/ 2005–2006	Рейда, Лямкин, Єремєєв, 2002, с. 173–174; Башкатов, 2008а, с. 45–46; 2008б; 2010б; Башкагов, Шита, 2010, с. 146–147.
ТРУБЕЖ-ДНІПРО										
87	Баришівка	Трубеж	Київська обл., Баришівський р-н	поселення	4	2	розвідка	—	М. І. Сікорський, А. П. Савчук	Сікорський, Савчук, 1971, с. 141; Магомедов, Абашина, Солтис, 2003, с. 14

Таблиця 4
Пізньюскіфські/сарматські риси у похованнях могильників черняхівської культури

	Наявність у похованні										
	зброя в інгумаціях	специфічн. ліпн. посуд	деяк. форми глеків	багато. посудин (4–16)	підвіски з морск. муш., амулет з рогу	намистини	вуглі та зола	крейда	черв. фарба	зал. ніж.	кістки твар.
Скелет	деформ. черепа	—	x	x	x	—	x	—	—	x	
	підігн. нижн. кінц. (скорч. кістяки)	—	x	x	x	—	—	—	—	x	
	перехрещ. ниж. кінц.	—	—	x	x	x	—	—	x	x	
	верхн. кінц. на тазу, грудях	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Похов. споруда	орієнтування	—	—	—	Пн	—	—	—	—	Пд	
	дерев. домовини, колоди, перекриття	x	—	x	—	—	—	—	—	—	
	катакомби	—	x	—	x	—	—	—	—	x	
	ями з уступами	—	—	x	—	—	—	—	—	—	
	ями з підбоєм	—	x	x	x	x	—	x	x	x	
Дослідник, рік виходу роботи	ями з заплічками	—	x	x	—	—	x	x	x	x	
		Тиханова, 1957	Діасопі, 1966	Рикман, 1975	Седов, 1978	Петраускас, 1996	Магомедов, 1996; 1999; 2000; 2001				

ДОДАТОК 3

**Перелік орієнтовних тем курсових робіт з до- та
ранньоісторичної археології для студентів-першокурсників***Неоліт, енеоліт, бронзова доба*

1. Неолітичні пам'ятки межиріччя Ворскли–Сіверського Дінця.
2. Кераміка неолітичних пам'яток межиріччя Ворскли–Сіверського Дінця.
3. Ямна культурно-історична спільнота басейну Сіверського Дінця.
4. Катакомбна культурно-історична спільнота басейну Сіверського Дінця.
5. Кераміка катакомбної культурно-історичної спільноти з поховань в області верхньої течії Сіверського Дінця.
6. Курганні поховання зрубної культурно-історичної спільноти в межиріччі Дніпра–Дону.
7. Грунтові могильники зрубної культурно-історичної спільноти на території Східної України.
8. Поселення зрубної культурно-історичної спільноти басейну Сіверського Дінця.
9. Вироби з кольорових металів на пам'ятках зрубної культурно-історичної спільноти на території сучасної Харківської області.
10. Кераміка пам'яток зрубної культурно-історичної спільноти на території сучасної Харківської області.

Залізний час

1. Відкриті поселення скіфського часу у верхній течії Сіверського Дінця.
2. Городища скіфського часу у верхній течії Сіверського Дінця.
3. Більське городище: топографія, укріплення.
4. Поховальні пам'ятки скіфського часу у верхній течії Сіверського Дінця.

5. Речі скіфського звіриноного стилю з пам'яток в області верхньої течії Сіверського Дінця.

6. Кінська збруя з поховальних пам'яток скіфського часу межи-річчя Ворскли та Сіверського Дінця.

7. Кераміка поселень скіфського часу у області верхньої течії Сіверського Дінця. Кераміка з розкопок на Більському городищі.

8. Деталі луку та наконечники стріл з поховальних пам'яток скіфського часу у області верхньої течії Сіверського Дінця.

9. Прикраси на пам'ятках скифського часу у у області верхньої течії Сіверського Дінця.

Римський час, доба Великого переселення народів

1. Пам'ятки постзарубинецького горизонту в басейні Сіверського Дінця.

2. Прикраси кола «виїмчастих емалей» та їх знахідки в басейні Сіверського Дінця.

3. Споруди на поселеннях черняхівської культури у дніпро-донецькому межиріччі.

4. Поховання-інгумації на черняхівських могильниках дніпро-донецького лісостепу.

5. Поховання-кремації на черняхівських могильниках дніпро-донецького лісостепу.

6. Кружальні горщики на черняхівських пам'ятках верхньої течії Сіверського Дінця.

7. Імпортна кераміка на пам'ятках черняхівської культури дніпро-донецького лісостепу.

8. Фібули на черняхівських пам'ятках дніпро-донецького лісостепу.

9. Прикраси на пам'ятках черняхівської культури дніпро-донецького лісостепу.

Раннє середньовіччя

1. Поселення пеньківської культури в межиріччі Ворскли-Сіверського Дінця.

2. Кераміка пеньківських пам'яток дніпро-донецького межиріччя.
3. Скарби VII ст. у дніпро-донецькому лісостепу та речі із скарбів у похованнях та на поселеннях.
4. Кераміка салтівської культури на пам'ятках верхньої течії Сіверського Дінця.
5. Зброя салтівської культури з пам'яток верхньої течії Сіверського Дінця.
6. Городища салтівської культури верхньої течії Сіверського Дінця.
7. Катакомбні могильники салтівської культури у області верхньої течії Сіверського Дінця.
8. Грунтові могильники салтівської культури у області верхньої течії Сіверського Дінця.
9. Столова кераміка салтівських пам'яток верхньої течії Сіверського Дінця.

**Перелік тем теоретичних занять із студентами-практикантами
під час археологічної практики**

*(Варіант, який щорічно використовується під час практики
при Германо-Слов'янській археологічній експедиції на розкопках
археологічного комплексу Війтенки)*

1. Основні види археологічних пам'яток. Поселення та могильник Війтенки: географія, топографія, складові.
2. Історія дослідження археологічного комплексу Війтенки.
3. Складові частини поселення. Культурний шар та комплекси. Умовно-закритий комплекс. Види комплексів на поселенні Війтенки-1.
4. Каркасно-глинобитні, стовпові та заглиблені споруди.
5. Види могильників та типи поховального обряду. Типи поховань на могильнику Війтенки.
6. Кружальна кераміка черняхівської культури: виробництво, гончарні горни на поселенні Війтенки, типологія.
7. Знаряддя праці, зброя, предмети побуту носіїв черняхівської культури.
8. Деталі одягу, прикраси носіїв черняхівської культури.
9. Римський час та доба Великого переселення народів. Хронологія черняхівської культури та датування археологічного комплексу Війтенки.
10. Загальна інформація про методику розкопок поселення та ґрунтового могильнику. Облік знахідок.
11. Геофізичні методи дослідження археологічних пам'яток. Геоманітна проспекція поселення та могильника Війтенки: аномалії та археологічні об'єкти.

ДОДАТОК 5

Дослідницький лист практиканта
(зразок анкети до заліку з археологічної практики)

П.І.Б. _____

Група _____

Дата заповнення: _____ /20____ р.

I. Загальні відомості

1. Найменування пам'ятника _____
2. Археологічна культура, її територія та датування _____

Датування пам'ятника _____

3. Топографічне положення пам'ятника:

Поселення: _____

Могильник: _____

4. Яку Ви вбачаєте наукову мету дослідження пам'ятника?

II. Камеральна обробка матеріалу

1. Головні типи посуду, знайдені на пам'ятнику під час практики: _____

---

2. Вироби з глини: _____

---

3. Вироби з каменю: _____

---

4. Вироби з кістки: _____

---

5. Вироби з заліза: _____

---

6. Вироби з кольорових металів: _____

---

7. Вироби зі скла: _____

III. Польовий листок*

1. Ділянка поселення (сектор могильнику), № парцели (площадки): _____
2. № траншеї: _____
3. № квадрату: _____ / _____
4. Знахідки у орному шарі: _____
 _____
 _____
5. 0,2–0,4 м. (2-й штик): _____
 _____
6. 0,4–0,6 м. (3-й штик): _____
 _____
7. 0,6–0,8 м. (4-й штик): _____
 _____
8. 0,8–1,0 м. (5-й штик): _____
 _____
9. 1,0–1,2 м. (6-й штик) _____
 _____
10. _____ м. (_____) _____
 _____
11. Стратиграфічний опис квадрату: _____
 _____
 _____
 _____
 _____
 _____
 _____

* Пункти 5–11 Польового листка пов'язани мати відповідні плани та креслення.

12. Короткий опис археологічних об'єктів, досліджених на квадратах (якщо такі були досліджені): _____

_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

Висновки: _____

_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

П.І.Б. _____ **Група** _____

Дата _____ /20____ *Підпис* _____

Оцінка керівника практики: _____ (ECTS: _____)

Підпис керівника практики: _____ (_____)

Археологія в Інтернеті

Спілка археологів України

<http://www.vgosau.kiev.ua/>

Ресурс є офіційним сайтом «Спілки археологів України» і, окрім новин української археології, містить велику кількість електронних варіантів публікацій (розділ «Віртуальна бібліотека»).

Сервер Східноєвропейської археології

<http://archaeology.kiev.ua/>

Веб-ресурс містить велику кількість інформації (статті, монографії, веб-посилання) про різні археологічні культури Східної Європи, а також корисний розділ «Археологія в Інтернет».

Археологія Середнього Подніпров'я

<http://www.arheolog-ck.ru/>

Веб-сайт містить велику колекцію електронних публікацій з проблем вивчення різних археологічних культур територій Середнього Подніпров'я.

Археологія Десни та Псла

https://vk.com/archaeology_d/

Інтернет-спільноту на сайті «ВКонтакте» присвячено проблемам археології басейнів Десни та Псла. Містить актуальні новини археології, а також окремі електронні публікації.

Археология.ру

<http://www.archaeology.ru/>

Одна з найбільших археологічних он-лайн бібліотек, яка містить тематичні розділи, з великою кількістю електронних публікацій, а також розділ «Інтернетографія».

Археологія Росії

<http://www.archeologia.ru/>

Портал вміщує величезну кількість електронних публікацій про різні археологічні культури на території Росії і країн СНД.

**Інститут археології
Російської академії наук**<http://www.archaeolog.ru/>

Офіційний сайт організації, який, окрім інформації про Інститут і його проєктах, також містить електронні публікації.

**Інститут історії матеріальної культури
Російської академії наук**<http://www.archeo.ru/>

На сайті розміщена інформація про організацію, її співробітників і проєкти, а також електронні версії публікацій як співробітників Інституту, так і колег.

Academia.edu<https://www.academia.edu/>

Один з найбільших у світі Інтернет-депозитаріїв, який містить багато електронних варіантів публікацій, розміщених у власних профілях науковців. Пошук здійснюється завдяки внутрішній пошуковій системі.

**Германо-Слов'янська
археологічна експедиція**<http://www.gsae.karazin.ua/>

Сайт експедиції містить інформацію про історію дослідження пам'яток пізньоримського часу – початку доби Великого переселення народів в області дніпро-донецького вододілу, історію та опис експедиції та її лабораторії, а також он-лайн бібліотеку.

**Комарів – виробнича факторія варварської
Європи пізньоримського часу**<http://komariv.in.ua/>

Сайт міжнародного проєкту з вивчення археологічного комплексу пізньоримського часу біля с. Комарів Чернівецької області. Поселення відоме залишками виробництва скляних виробів. На сайті розміщена як історія вивчення пам'ятки, так і електронні публікації, присвячені вивченню скла і його виробництва у Барбарікумі у пізньоримській час.

Про авторів

Любичев Михайло Васильович – народився у 1965 р., доктор історичних наук, професор, начальник Герmano-Слов'янської археологічної експедиції та завідувач Навчально-дослідної лабораторії експедиції, фахівець у галузі археології Східної Європи пізньоримського часу та доби Великого переселення народів. Учасник міжнародних наукових проєктів. Стажування: Євразійський відділ Німецького археологічного інституту (Берлін).

Мизгін Кирило Валерійович – народився у 1983 р., кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника Герmano-Слов'янської археологічної експедиції та завідувача Навчально-дослідної лабораторії експедиції, фахівець у галузі археології Східної Європи пізньоримського часу та доби Великого переселення народів та галузі нумізматики римського часу Центральної та Східної Європи. Учасник міжнародних наукових проєктів. Стажування: Інститут доісторичної археології Рейнського університету імені Фрідріха-Вільгельма (Бонн, Німеччина), Римсько-Германська комісія Німецького археологічного інституту (Франкфурт-на-Майні), університет Оксфорда (Великобританія).

Варачова Ксенія Григорівна – народилася у 1983 р., старший лаборант Науково-дослідної лабораторії Герmano-Слов'янської археологічної експедиції, фахівець у галузі кераміки черняхівської культури та реставрації. Учасник міжнародних наукових проєктів.

Навчально-методичне видання

Практикум з основ археології

(укр. мовою)

Навчально-методичний посібник
для студентів 1 курсу історичного факультету
для практичних занять з курсу «Основи археології»

Відповідальний за випуск *Філатова М. Ю.*
Літературний редактор *Курушина М. А.*
Макет обкладинки *Мизгін К. В.*

Комп'ютерна верстка   О. Мальцев

Підписано до друку 20.11.2014. Формат 60x84 1/16.
Умов. др. арк. 7,7. Об. вид. арк. 8,0.
Зам. № . Тираж 200 прим.

Видавництво ТОВ «С. А. М.»
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 1105 від 31.10.2002 р.
Україна, м. Харків, вул. Пушкінська, 51-б.
Телефон: (057)752-47-90

*Віддруковано у друкарні ТОВ Видавництво «С. А. М.»
Україна, 61002, м. Харків, вул. Пушкінська, 51-б*